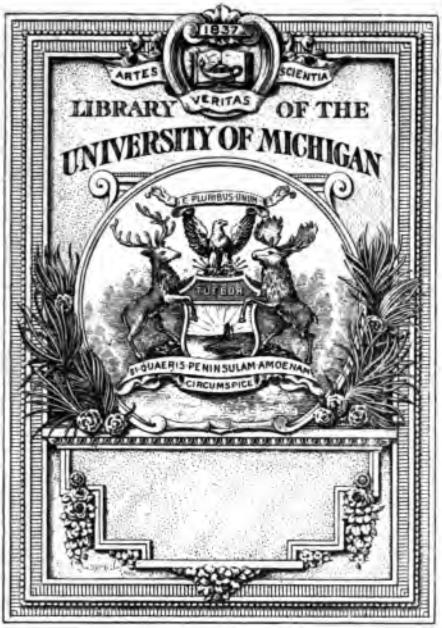

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
E PLURIBUS UNUM
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

GAI SALLVSTI CRISPI

LIBRI

DE CATILINAE CONIVRATIONE

ET DE BELLO IVGVRTHINO.

ACCEDVNT ORATIONES ET EPISTVLAE

EX HISTORIIS EXCERPTAE.

EDIDIT

RVDOLFVS DIETSCH.

EDITIO QUARTA EMENDATIOR.

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXXXII.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

PRAEFATIO.

Quo nihil laetius exoptatiusque accidere potest homini litterarum et veri amanti, si in quo ipse operam studiumque posuerit, id alius suppleat, absolvat, emendet, hoc mihi contigit per *Henricum Iordanum*, quem editione, Berolini 1866 aput Weidmannos evolgata, eisque quae in Mus. Rhen. vol. XVIII et Hermae vol. I disputavit, de Sallustio praeclare meruisse ita fateor, ut in quibus me acerbius castigavit, agnoscere quam excusare malim. Oblata igitur huius meae editionis repetundae necessitate quid aliud agere potui, quam ut quae ille conparasset, eis quam diligentissume et religiosissume uterer? Nec vereor, quod multis de locis sententiam meam mutaverim, ne in levitatis crimen incursurus sim. Etenim cum ad aliquid redimus, liberiore animo iudicare solemus faciliusque opiniones quasdam omittere: tum ab Iordano confirmatus in ea sententia, quam de praestantia codicis P ipse primus proposueram, set meliora edoctus de cod. V, facere non potui quin in omnibus locis, de quibus iudicium ab fide librorum penderet, illius exemplum sequerer: postremo nonnulla iam ipse conrexeram in editione Catilinae, quae adnotationibus inlustrata prodiit a. 1864. Ceterum quoniam fusius de singulis disputare non est huius loci, quae nunc aut mutavi aut retinui breviter recensere, interdum additis argumentis, constitui.

Cat. 2, 2. *conpertum est*] *est* delevit I. Num in omnibus libris omissum sit, equidem dubito. — 3, 2. *actorem*] I. *auctorem.* Illud ob sententiam retineo, praesertim cum cod. P^1, cui aliquanto plus fidei quam ille v. d. habendum esse arbitror, exhibeat. Etiam multo minus Iug. 1, 4, cum codices primi generis (P) cum multis

alterius (C) in *actores* consentiant, non nulli tantum ex hoc *auctores* praebeant, cur his quam illis magis obsequendum sit perspicio. — 3, 5. Quod in P *quae,* non *qua* est, id ipsum me movit, ut Gerlachii emendationem retinendam putarem. Nec desunt exempla, quae in archetypo morem illum scribundi, quo eaedem litterae bis ponendae semel scriptae notarentur siglis, observatum fuisse demonstrent. — 6, 2. Ut verba *ita brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat* hoc ipso loco inserunda censerem, ne eis quidem, quae I. Herm. I 2 p. 245 sqq. disputavit, adductus sum. Non invideo si quis Sallusti ea esse contendere audeat, at cum Augustinus ea ad inlustrandas sententias Sallusti (C. 9, 3) et Ciceronis adhibuerit, in promptu est suspicari ea ab homine docto in lectitatione Augustini bene vorsato in margine exemplaris sui adscripta, in textum paucorum librorum inlata esse. Set quid suspicione advorsum suspicionem pugnare iuvat? Concederem facilius, si Sallusti orationi aliquid deesse planum factum esset. At ex Troianis et Aboriginibus unum populum, ergo civitatem factam esse nonne praegressis satis expressum est? Quod si tales loci, quales sunt C. 7, 3. I. 40, 3, in conparationem vocantur, scilicet hic est pronominum demonstrativorum usus, ut ex praegressis membrum consecutivum mente teneatur. Quid autem hoc est: ut tam facile coalescerent, eo effectum est, quod brevi — per concordiam civitas facta erat? — 8, 2. Semel moneo, ut in orthographia ubique Iordani vestigia premerem, eo minus me motum esse, quod illum sibi non constitisse viderem. Sic *magnificus* initio constanter scripsit, ab p. 30 ubique *magnuficus*, et cum in maxuma editionis parte antiquas formas *plebes* et *plebei* expulisset, ad eas postremo rediit. — 11, 7. Quamquam quam saepe *e* et *i*, in terminationibus maxume, confusa sint, dici vix potest, eamque ob causam *temperarint* scribere ne pro emendatione quidem habendum, tamen ne Sallustio meas opiniones obtrudere viderer, *temperarent* nunc retinui, set ut recte coni. inpf. explicaretur, membrum a praegresso graviore incisione seperandum putavi. — 13, 1. *constrata*] *contracta*, quod quia magis poëticum est reieci. Set infra 28, 11 etiamnum Gronovii emendationem *extrudendo* probo. — 14, 1. *tamquam stipatorum*] Binsfeld. Mus. Rhen. XXI 3 p. 485 sq. *tamquam stipationem.* — 14, 5. *aetate* ex versu sequenti petitum esse Iordano concedo. — 15, 3. *facinoris maturandi*] *facinus maturandi* I. ex p. Set cum prima manus in P *facinus matura*da* exhibeat, utrum veri similius, scribam quae in archetypo suo essent, recte legere non potuisse eamque ob causam in uno codice erratum esse, an omnes ceteros ex audacter conrecto exemplari fluxisse? — 18, 1. Qui ob Diomedis fidem contra omnes libros *in quis* scribat, nonne etiam *brevissume* ab eodem traditum pro *verissume* recipere debebit? — 18, 3. De verbis *quod — nequiverit* suspicio mea mihi nondum adempta. *Romae* iam in ed. 1864 reieceram. — 18, 6. Lacunam esse etiamnum censeo. — 19, 5. *ante* in omnibus libris pro *antea* scriptum esse, silenti Iordano credam? — 20, 7. *ceteri omnes, strenui boni, nobiles atque ignobiles*] I. ex

Victor. Caes. 24, 9 *ceteri omnes, boni malique nobiles atque ignobiles* coniecit. — 20, 16. *utimini*] utemini. Quamquam paulo ante *hortantur* ex Vpz recipiundum fuit. — 22, 2. Post Frid. Ritschlii praeclaram disputationem (Mus. Rhen. XXI 2 p. 317 sq.) nemo, opinor, quin adeo antiquissumus liber glossis inquinatus sit, dubitabit. — 23, 4. *quoque modo*] Quod Momms. coni. *quoquo modo*, probare non potui, cum mihi non constaret, Fulviam ab aliis auctoribus, quam per Curium quidpiam cognovisse. — 25, 3. *lubidine*] I. ex P *lubido*. — 26, 5. [*consulibus*]] I. sine uncis. Ego libris minus confido, quam ut Sallustium ita vaesanum iudicem, ut uno tenore Catilinam ambos consules interficere voluisse narraret, cum modo in Antonio eum spem habuisse dixisset. — Locum c. 26—31, uti in libris traditus est, intactum reliqui, non quo sententiam, ad quam post multas dubitationes tandem adductus eram (Exc. I ad ed. 1864 p. 204—206), me facillume Mommseni disputatione (Herm. I 3 p. 431 sqq.) perductum rursus abiecisse confiterer, set quod in tali editione quae nondum consensu communi adprobata essent, amplecti religioni duxi. Sallustium per Ciceronem in errorem inductum esse concederem, si res ipsae planae et apertae mihi viderentur neque alii scriptores eo modo, quem transpositio restituit, res narratas esse testarentur. Ignoscat igitur vir praeclarissumus, quod temeritatis crimen iniungere mihi quam in eius verba iurare maluerim. — 27, 2. *intenti paratique*] *intenti parati*. — 27. 3. *penes* ex Palmerii coniectura] *per* I. — 28, 1. Dum demonstratum fuerit, homines ita furore abreptos fuisse, ut se, si cum armatis salutatum venissent, non exclusum iri sperarent, lacunam in libris esse contendam. — *domui*] *domi* I. Rarior forma per P *domi** confirmari magis quam reici visa. — 29, 1. *exagitatum* c. Cortio] *exagitatam* I. — 30, 7. *Maiores*, quod pro *minores* exhibet P, haut dignum quod prorsus neglegatur, mihi videtur. — 31, 5. *vel sui*] *aut sui* I. P *ut* ad *vel* potius ducere mihi videtur. — ib. *sicubi* cum Linkero] *si* I. Ad illud me convorti, quoniam in archetypo *si ut* fuisse Iordano visum est. — 31, 7. *in populum Romanum* cum Cortio] *in plebem Romanam* I. In tanta similitudine conpendiorum cur hoc loco *in plebem Romanam* necessario scribendum fuisset, ostendundum fuit. — Suspicionem, quae de *civis* diu me tenuit, nunc missam feci. — 32, 1. *insidiae* [*consuli*] *procedebant*] *insidiae consuli procedebant* I. Ab S. contra latinitatis leges, illis praesertim temperibus, sic scribi potuisse nego. — 32, 2. *possint*] *possent* I. Vid. 11, 7. — 33, 1. *patriae* c. I.] antea *patria*. — 34, 1. *respondet*] *respondit* I. — 35, 3. *non quia — solvere non possem, cum scilicet alienis*] *non quin — solvere possem, ut alienis nominibus* I. de coni. — 36, 1. *Flammam*] I. eiecit. Mihi ut ab grammatico adiectum, tamen memorabile visum. — 36, 5. *morbi erat, quae uti tabes*] *morbi ac veluti tabes* I. c. Haupt. Philol. III p. 547. Illud mihi neque inconcinnum esse et propius ad librorum scripturam *morbi atque uti tabes* adcedere visum. — 37, 5. Quoniam libri *alii qui per dedecora* exhibent, aliquid in loco turbatum esse concedo, qui

recepto orationem perspicuam et dignam Sallustio fieri nego. — 38, 3. *post Sullae tempora*] *post illa tempora* I. Confirmavit me, quod in libris similiter peccatum intellexi 28, 4: *ex Sullanis colonis*. p *exillanis*. P *exulanis*. — 39, 2. *ceteros, qui plebem in magistratu placidius tractarent, iudiciis terrere* c. Ritschl. Mus. Rhen. XXI 2 p. 318 sq.] *ceterosque iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent*. — 39, 4. *illis si*] *illis qui* I. Quae in Comm. p. 109 sq. exposui, nondum refutata vidi. Ceterum quod in duobus alterius generis libris post *exanguibus* adiectum est *ceteris*, iam antiquiore tempore homines doctos in *illis qui* offendisse, ostendere mihi videtur. — 39, 6. *aut ipse*] *aut per se* I. — 41, 5 *Praecipit* Linkeri etiam I. recepit. Idem ego eam ob causam quam supra significavi. Etenim vir amicissumus Fleckeisen me monuit pro *praecipio*, *praecipit* antiquitus *praecēpio*, *praecēpit* et dictum et scriptum esse. Cf. I. 12, 6. — 42, 3. *in ulteriore* cum Cortio] *in citeriore* I. quod qui librorum causa retinet, Sallustium turpis erroris insimulat. — 43, 1. †*Faesulanum*] *Faesulanum* I. In edit. 1864 Exc. III p. 208 *Trossulanum* conieci, nunc cruce praefixa vocabulum conruptum esse significandum putavi. — 45, 3. *et* cur delendum mihi videretur exposui in ed. 1864. Exc. IV p. 210. — 46, 5. Verborum *in senatum* electorum eo minus me paenituit, quod etiam I. uncis circumclusit. — 49, 1. *Per*, quod nimis subtilibus rationibus necessario repetundum fuisse contenderam, nunc librorum fidei cedens altero loco delevi. — 49, 4. *usque eo* per *adeo* explicatum esse idque loci conrumpendi causam praebuisse concedo. — 50, 2. *in audaciam* ex glossemate orta esse etiam I. intellexit. Qui retinere velit, certe transponere debet. — 50, 4. Verba *quod ea de re — censuerat* quo modo commode explicentur, nondum intellego. — 51, 4. *quae reges*] *qui reges* I. Si grammaticus quidam *quae* suo Marte novavit, certe quid Sall. scribere debuisset, recte perspexit. — 51, 5. *infida et advorsa*] *infida atque advorsa* I. — 51, 6. *in pace et per indutias*] *et in pace et per indutias* I. Nisi planum factum fuerit, quibus in rebus et quibus rationibus perductus Sall. ab suae aetatis diligentia et elegantia deflexerit, ea retinenda censeo, quae ab libris nonnullis aliquid commendationis habeant simul et diligentiorum aequalium usui atque consuetudini conveniant. — 50, 15. Cum tam multa exempla brevium syllabarum in P omissarum extent, ergo reliciuis eiusdem generis libris in talibus fides non omnis deneganda sit, utrum *saevior* an *severior* verum iudicem adhuc dubito. — 51, 19. *sint in armis* c. I.] *in armis sint*. — 51, 22. *in sententiam* c. I.] *in sententia*. — 51, 27. *Scilicet* de coni.] I. *sed*. — 51, 39. Sententiam, quam de verbis *Graeciae morem imitati* dixi, eam ut abiciam, nondum planis argumentis perductus sum. — 51, 43. *neu quis* c. I.] *ne quis*. — 52, 2. *Longe mihi alia mens est* c. I.] *longe alia mihi mens est*. — 52, 20. *si ita res esset* c. I.] *si ita esset*. — 52, 25. *deprehensis* c. I.] *adprehensis*. — 52, 27. *convortat* (ed. 1864) I.] *convortet*. — 52, 30. *T. Manlius*] *A. Manlius*. Malo librariis quam Sallustio erroris aut neglegentiae

crimen iniungere. — 52, 32. *deis aut hominibus* c. I.] *deis atque hominibus*. — 52, 35. *Urbis* etiamnum glossema iudico. — *potest occulte* c. I.] *occulte potest*. — 52, 36. *ego ita* (ed. 1864) c. I.] *ita*, — 53, 5. Vehementer laetatus sum, quod Fr. Ritschl (Mus. Rhen. XXI 2 p. 316) mihi adsensus est, locum vocabulo omisso conraptum statuendum potius esse, quam emendationem deteriorum librorum *effeta parente* accipiundam, etiam vehementius quod non *aetate*, set *vi* excidisse docuit locumque optume inlustravit. — 54, 5. *illa*] *illum* I. Illud retinui non ob librorum aliquam fidem, set ob sententiae concinnitatem. — 55, 1. *tresviros*] *triumviros* I. *Ad* cum defendi posse videatur, nolo suspiciones sequi. — 55, 3. *ascenderis* librorum fide commendatur: in tanta rei obscuritate ego nihil discernere audeo. — 55, 5. Verba *vindices rerum capitalium* suspecta esse etiam I. iudicavit. — 57, 1. *in Galliam* [*Transalpinam*]] Sine uncis I. Facilius ego nimiae suspicacitatis obprobrium perferam, quam in Sallustio mirae atque inconditae narrationis crimen relinquam. — 57, 4. I. verba *in fuga* deleta volt. Mihi proxume ad verum adcessisse Fr. Ritschl videtur (Mus. Rhen. l. c. p. 319) *expeditus tardatos in fuga* scribi iubens. — 58, 5. *quo loco* (ed. 1864) I.] *quo in loco*. — 58, 9. *sin* c. Kritzio, id quod latinitas postulat, restituere malui, quam stricte a librariis lineolam adpictam esse negare. — 58, 11. *pro potentia paucorum pugnare* c. I.] *pugnare pro potentia paucorum*. — 58, 12. *adgrediamini* c. I.] *adgredimini*. Quamquam inperativus gravior et Catilinae ingenio aptior videtur. — 59, 5. *tumulti*] *tumultus* I. Incertum mihi videtur, num singularia et antiqua illa, quae in paucis aut in uno libro inveniuntur, grammaticorum praeiudicatae opinioni ac pruritui debeantur, an in archetypo servata per ignaros in volgaria et usitata commutata sint. — 60, 2. Neque Nonio tantum tribuo ut contra libros *a* recipiam, neque libris, ut contra usum ac consuetudinem Latinorum *cum infestis signis* genuinum esse credam. — 61, 3. Verba *alis alibi stantes*, quae Diom. p. 333 et Charisius p. 159 uno consensu cum *omnes tamen advorsis volneribus* iuncta fuisse tradiderunt, ut cum Iordano errore memoriae ex 60, 5 *alios alibi resistentis* male conflata esse credam non adducor.

Iug. 1, 5. *ac perniciosa* ex August. Ep. LIV] del. I. Aequabilitate membrorum multo magis commendantur illa verba, quam quae I. C. 6, 2 inserunda putavit. Quod in nullo libro scripta sunt, certe documento est, omnes libros ex uno archetypo fluxisse. — 3, 1. Locum constitui secundum ea, quae liberalissume me W. Roscher, iuvenis doctissumus, per litteras monuit. — 4, 4. *quibus — adeptus sum quales* cum Kritzio (ed. 1856 ex Elberlingii coniectura)] *adeptus sim et quales* I. cum libris. Quo modo haec scriptura et logicae rationi et Sallusti concinnitati conveniat, non invenio. — 4, 7. *his moribus*] I. *eis moribus*. — 5, 3. *expediam* ob consuetudinem Sallusti illiusque aetatis] *expedio* I. ex libris. — 5, 4. *Suface*] *Syphace* I. — 5, 5. *sed* retinuit I. Suspectum fuit iam ante me Linkero et Bojeseno [qui et correxit]. Ne

audacior viderer, ultra illorum virorum sententias progredi nolui. — 7, 1. *eis difficultatibus*] *his d.* I. — 7, 1. *inperi* c. I.] *inperio*, set de loco 13, 5 adhuc dubito. — 9, 2. *En* particula mihi suspecta est. — 10, 1. Locus ita mihi refingendus videtur, ut *liberis* cum Ursino eiciatur. *Ea* mihi non ob libros, at ob sententiam suspectum. — 10, 7. *quia aetate*] *qui aetate* I. — 11, 6. Quoniam Sallustium tam levem fuisse credere non possum, ut h. l. quae ipse 9, 8 narrasset, prorsus oblitus esset, *adoptatione* insulsae glossae originem debere statuo. — 12, 3. *sua visens* c. Grutero] *suam visens* I. — 12, 5. [*in*]] delevit I. — 14, 5. *amicitiam* omisso concinniorem fieri orationem etiamnum arbitror. — 14, 9. Quam subtilis fuisset ille grammaticus, qui *tuis* eiecisset, equidem magis mirarer, quam ex glossa illud in libros inrepsisse. — 14, 10. *Ne* ob eadem, quae Kritzium permovere, me delevisse non paenitet. — 14, 11. *non quit*] *nequit* I. Illud insolentius ab grammatico novatum esse lubentius concederem, nisi ad volgaria ab siglis librarios aberrasse multi loci documento essent. — *in meo regno* c. I.] *in regno meo*. — 14, 12. *multum laborem* c. I.] *multum laboris*. — 14, 15. *relicta est anima* c. I.] De *est* suspicionem omisi. — 14, 17. *an reges* c. I.] *aut reges*. — 14, 23. *et omnis* c. I.] *set omnis*. — 14, 20. *iure*] *vivere* I. Hoc mihi ex sequentibus natum videtur. — 15, 2. Cur ab *senatus* uncos removerem, cum adeo Iordanus eis inclusisset vocabulum, non habui. — 15, 3. Praenomina ubique adiungenda puto, etiamsi Sallustius ea re conrigi dicatur. — 15, 4. *vidit*] *videt* I. — 16, 3. *famae*] *fama* I., quod quomodo recte dicatur, non video. Quam saepe *e* et *i* commutata! — 17, 5. *arbore infecundus*] *arbori i.* I. — 18, 4. *Medi et Persae et Armenii*] *Medi, Persae et Armenii* I. — 19, 1. *pars imperi cupidine, alii multitudinis domi minuendae gratia sollicitata plebe et aliis*] *alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperi cupidine sollicitata — aliis* I. Quae me ad transponenda verba permovere, ea nondum refutata vidi. — 19, 7. *Muluccham* cum I.] *Mulucham*. — 21, 4. Verba in z adiecta *de controvorsiis suis iure potius quam bello disceptare* vera et proba esse non nego, set aliquid dubitationis haerere, quod in antiquissumis optumisque libris omnibus omissa essent, uncis adpictis non occultandum putavi. — 23, 4. *trahi non posse*] *non trahi posse* I. Et codicum scriptura mihi incerta et ratio obstare visa. — 24, 8. *mei* c. I.] [*mei*]. — *incertus sum* c. I.] *incertum est*. — 24, 9. *scribo* c. I.] *scripsi*, quamquam haec Vaticani scriptura epistularum consuetudini prorsus convenit. — 25, 1. *enisum*] *enisum est* I. Obsequi huic dubitavi cum ob codicum incertam fidem, tum ob Sallustiani styli proprietatem. — 27, 4. [*Calpurnius*]] delevit I. — 28, 5. *artes et animi et corporis* c. I. et codice Frontonis] *artes animi et corporis*. — 29, 3. *primo*] *primum* I. — 29, 5. *Vagam* c. I.] *Vaccam*. Scilicet illam scriptionem tituli testantur. — 30, 8. *incendebat* c. I.] *adcendebat*. — 31, 4. *factionis potentiae* c. I.] *potentiae factionis*. — 31, 6. *vostri*] *nostri* I. Item infra *vostris* pro *nostris* retinui. *Etenim* habet aliquid momenti ad animos auditorum,

ac maxume de plebe, si suarum rerum gravius admoneantur, et fere per totam orationem Memmius omnia ad populum rettulit, se illi obposuit. — 31, 10. *praedas*] *praedae* I. Scilicet illud non ob Vaticani fidem, set quod sententia mihi postulare videretur, retinendum censui. — 31, 14. *eadem metuere* nondum adducor ut ab Sallustio scripta putem. — 31, 15. *libertatis curam* c. I.] *curam libertatis*. — 31, 18. *vos* c. I.] *vobis*. — 31, 25. *omittatis* c. I.] *amittatis*, quod nescio annon proprium fuerit Sallusti. — 31, 28. *benifici quam malifici inmemorem esse* c. I.] *benifici inmemorem esse quam malifici*. — 32, 1. *saepius* de coni. I.] *saepe*. — ibid. *accersebant*] *accersebat* I. quod certe inportune dictum videtur. — 33, 3. *nisi* c. I.] *ni*. — 35, 10. *o urbem*] *urbem* I. Quamquam interiectionem *o* ab Sallustianis libris minorem commendationem habere non nego, támen cum aput alios scriptores adiecta sit et aliquam vim orationi addat, quid obstat, quo minus librariorum incuria excidisse, non ab Sallustio neglectam esse statuas? — 36, 2. *ludificari*] *ludificare* I. Cur Arusiano minus fidei habendum sit, quam librariis, qui *e* et *i* quam saepe permutaverint quamque propensi ad volgaria fuerint, dici vix possit, non video. — 37, 4. Senec. Ep. 114, 119 h. l. *hiemantibus aquis* legisse, mihi non minus veri simile visum est, quam *hiemalibus* ab grammatico restitutum esse. — 38, 1. *subdolus*] *subdole* I. Mihi rationibus subductis illud maiorem a libris commendationem habere visum. — 38, 2. Verba *ita delicta occultiora fuere* (etiamsi *fore* probaretur) ut ab Sallustio scripta potius, quam ab insulso librario ex margine in textum inlata esse iudicarem, ab animo meo inpetrare non potui. — 38, 10. Quamquam quod ipse conieci *mortis metum intuebantur*, eo Sallusti manum restitutam esse contendere minume audeo, tamen quod I. conb. Tac. h. II 76, 1 coniecit *metu nutabant*, recipere propterea dubitavi, quod nemo recte dicitur quia mente dubia haesitasset, aliquid probasse, set in dubitatione certa aliqua cogitatione ad capiundum quamvis turpe et grave consilium confirmatus esse. — 41, 1. *popularium* et *senatus* delevit I. Ibidem *dicunt*, quod pro *ducunt* edidit ille, num in omnibus libris sit inventum, vehementer ego dubito. — 43, 1. *de senatus sententia* c. I. de palmari Mommseni coniectura (vid. Herm. I 3 p. 430 sq.)] *designati*. — 44, 5. *ea* c. I. delevi, non tam ob libros, quam quod superfluum et ieiunum videbatur. — 47, 2. *temptandi gratia si paterentur et ob opportunitates*] *temptandi gratia et si paterentur opportunitates* I. — ibid. *commeatu* de Madvigii emend.] *commeatum* I. — 48, 3 *milia* [*passuum*]] *milia passuum* I. Genetivus ille, quod ap. Arusianum deest, et in libris locus variatus, utique suspectus mihi fuit. — 49, 2. *belli melioribus* cum I.] *bello m*. — 50, 3. *peditum* uncis exemi, cum neque librorum discrepantia tanti videretur et res commendare. — 53, 5. *fessi laetique victoria erant*] *fessi lassique erant* I. set ut meam coniecturam non prorsus inprobasse videatur, quod idem de *adventarent*] I. *adventare* valet. — 53, 8. *mutatur* c. Iord. Prisciani fide omnibus libris Sallusti praelata] scortum. — 54, 1. iam

e. I.] [*iam*]. — *quae leviora sint*] *quae leviora sunt* I. Talia conrigenda esse contendo, quamdiu Sallustium ab suae aetatis diligentia temere discessisse non planum factum fuerit. — 54, 5. [*in*] *acie*] *in acie* I. — 54, 6. *interficit, iubet alia*] *interfici iubet, alia* I. Hic optumis libris plus fidei tribui, quam ille. — 55, 1. *ut in advorso* c. I.] *in advorso. Ut* reduxi, ne Sallustiani dicendi generis proprietatem temere delere velle viderer. — 55, 4. Uncis vocabulo *animo* adiectis significatum volui, illud, quamvis per libros optumos non commendatum, tamen mihi vestigia in deterioribus codicibus prementi non tam ex glossemate ortum, quam Latinorum consuetudini convenire visum esse. — 56, 5. *gerunt* c. I.] *agunt.* — 57, 5. *sudis, pila, praeterea picem sulfure et taeda mixtam ardenti*] *sudes pila, praeterea — sulphure — ardentia* I. Nisi quis etiam pila aut certe sudes ardentia missa esse cum aliqua veri specie ostenderit, ego equidem *ardenti* retinere audebo, confirmatus maxume loco 60, 6. — 58, 4. *tumultum hostilem*] *clamorem hostilem* I. Aut *clamorem* aut *tumultum* pro glossemate habendum esse certum est. Set grammaticum quendam ad *clamorem* explicandi caussa *tumultum* adscripisse, quod in antiquissumis libris est *clamorem vel tumultum* parum argumenti mihi esse videtur. — 60, 4. *sicubi*] *sicuti* I. — 61, 4. *clam* c. I. delevi. — 62, 1. *merenti*] *meritae* I. Hoc ab licentia correctoris originem duxisse veri similius visum, quam *merenti.* — 63, 4. *factis* ex palmari Palmerii emendatione] *facile* I. — 63, 6. *consulatum* quod addidi delevit I. Ut illud a librario ultro adiectum sit, tamen orationem multo planiorem facere, quid quod paene necessarium esse iudico. — 64, 2. *primum conmotus insolita re mirari eius consilium* c. I.] *primo conm. ins. re mirari primum eius consilium.* — 65, 2. *more* cum I.] *modo.* — 66, 1. *aliaque quae* c. I.] *alia quae.* Recepi illud, ne forte Sallustio nimiam quamdam diligentiam viderer adfinxisse. — 67, 1. Minus audax mihi visus sum, si eos qui *ad* excidisse censuere — in quibus auctor fuit scripturae, quae in nonnullis alterius generis libris inventa est — sequerer, quam si suspicionem, antea a me propositam (subplendam esse orationem *arcem — obsidebat*) retinerem aut c. I. *arce* scriberem. Ceterum *fuga prohibebant* ipse iamdudum edideram. — 67, 3. *an pactione aut casu* c. I.] *aut pactione an casu.* — 68, 2. *postera die* c. I.] *postero die.* At ut etiam *postera hora* pro *posteram horam* reciperem ab me inpetrare non potui. — 69, 2. *volgum* c. I.] *volgus* ut etiam 73, 5. De extremis verbis I. adlegavit Momms. Stadtrechte p. 399 n. 20. Mihi nondum omnes dubitationes exemptae sunt. — 72, 2. *experrectus*] *excitus* I. Diomedem memoria lapsum esse mihi vix credibile videtur. — 73, 4. *fuit* c. I.] *fuerat.* — 74, 1. *fide*] *fidei* I. Insolentiores formas ab librariis temere conmutatas esse constat. — 75, 1. *ubique plerique*] *ubi plerique* I. Illud in archetypo fuisse ex codicum scripturis coniectanti satis mihi veri simile visum. — 75, 5. *praesto forent* c. Kritzio] *fuerint* I. — 76, 3. *et* etiamnum mihi suspectum est. — 77, 2. *Iugurthini*, quod sine uncis I. reliquit, deforme glossema esse recte perspexit

Linker. — 79, 1. *memorabile*, si non archetypi scripturam, Sallustio digniorem esse, quam *mirabile* mihi persuasum est, neque obstat quod sequitur *memorare*. *nos* quamquam prorsus delere non ausus sum, tamen melius abfuturum cum Cortio iudico. — 80, 6. *Boccho*] *Bocchi* I. Nisi alia eaque luculenta documenta prolata fuerint, quibus utrum Iugurtha Bocchi, an hic illius filiam in matrimonium duxerit, planum fiat, *Boccho* ab libris antiquissumis commendatum retinendum puto; eoque magis quod Bocchum in Romanos propensum cum Iugurtha adfinitatem iungere voluisse minus veri simile videtur, quam hunc quo illius animum per proxumos inpelleret, ut filia inter illius uxores esset, curavisse. — 81, 2. *ibique* **** *Metellus*] *ibi Q. Metellus* I. Rationibus pro et contra rursus expensis sub iudice litem relinquere malo. — 85, 3. *cum maxumo benificio vostro* c. I.] *cum maxumo vostro benificio*. — 85, 10. *mutari*] *mutare* I. Ob multa exempla *e* et *i* confusorum non tantum tribuo codici P, ut quod unum orationis flumini conveniat, illius fide mutem. — 85, 11. *vos imperare* c. I.] *vos imperatorem*. Quamquam autem *sibi* ob codicum auctoritatem exulare debere agnosco, tamen quia ambiguitatem prorsus removet, mihi placere non infitias ire audeo. — 85, 14. *obiectantur* c. I.] *obiciuntur*. — 85, 16. *possit*] *posset* I. — 85, 17. *faciant*] *faciunt* I. — 85, 22. *res habet* c. I.] *res habent*. — 85, 24. *huiusce rei* c. I.] *cuius rei*. — 85, 26. *vostro maxumo* c. I.] *maxumo vostro*. — ibid. *me vosque* c. I.] *meque vosque*. — 85, 27. *ex animi mei sententia* c. I.] *ex animi sententia*. — 85, 29. *pectore*] *corpore* I. Scilicet volnera, quae pectore advorso excepta, multo laudabiliora et gloriosiora sunt, quam quae advorso corpore, ergo vel ventre vel pedibus. — 85, 30. *egomet meis*] *ego meis* I. Illud quamquam unus ex C exhibet tamen optume inventum esse, cum ob codicum discrepantias, tum ob sententiae gravitatem indico. — 85, 34. *Eis ego*] *His ego* I. Qui librariorum naturam moresque noverit, utrum *his* an *is* i. e. *eis* verum sit, non ex illorum fide diiudicandum esse sciet. — 85, 39. *incultis moribus* c. I.] *incultum moribus*. — 89, 40. *viris laborem*] *laborem viris* I. Chiasmus cum latinis oratoribus, tum Sallustio ita consuetus est, ut me non pudeat, quod utrum h. l. ab grammaticis sciolis restitutus an ab ipso scriptore institutus sit, incertus haeream. — 85, 41. Verba *quod iuvat* ut ab omnibus codicibus abesse crederem propterea, quod in Iordani editione omissa sunt, adduci non potui. — ibid. *in conviviis* non ob librorum fidem, set ob sententiam suspectum habeo, contra ab *sudorem* vocabulo uncos removi. — 85, 42. [*omnibus*]] del. I. Ob librorum fidem suspectum esse fateor, ad sententiam certe haut incommodum. — 85, 45. *habete* c. I.] *habetote*. De *atque* suspiciones, quae mihi ob latinitatem subortae, nondum sublatae sunt. — 85, 47. *periculi* c. I.] *periculis*. — 86, 1. *armis*, *aliis utilibus*] *armis aliisque utilibus* I. — 88, 1. *accipitur*] *excipitur* I. Cum *acc.* optumi libri commendent, cur *excipitur* ex nonnullis alterius generis necessario recipiendum sit, non perspicio. — 89, 3. *illum procul abesse*] *illum abesse* I.

nihilo adnotato. Num igitur in omnibus codicibus abesse credai angor et excrucior. — 89, 5. *praeter oppido propinqua*] *praet oppida propinqua* I. Num id, quod ex paucis eisque deteriori notae libris innotuit, etiam in PC scriptum sit dubitare me fateo — Ibidem verba *natura serpentium ipsa perniciosa* omni suspicior carere ut iudicarem, nondum adduci potui. — 89, 7. *qua — agebatur* ex Linkeri em.] *quae — agebat* I. — ib. *illis* sine uncis c. — 91, 7. [*ante*]] Sine uncis I. Mihi glossatoris manum videtı olere. — 92, 1 et 3 quod lacunas ab I. signis indicata explevi m non paenitet. — 92, 5. *omnis a natura*] *omnis natura* I., set com memorata mea coniectura. — 92, 7. *satis, magna*] *satis et magna* I — ib. *turribusque* [*et aliis machinationibus*]] *turribusque et alti machinationibus* I. In loco apertissume turbato neque ut *et* quo in codicibus falso ordine positum est, reciperem, neque ut *et alti* vel *aliis machinationibus* non suspecta haberem permoveri potui. Etenim praeter turris et aggeres quae sunt altae machinationes? e aliis machinis ut vineis, quamvis cum periculo agerentur, locus tamen non prorsus fuit inportunus. — 93, 2. *avorsum*] *advorsum* I. Illud res mihi postulare visa. — 93, 4. *inflexa* c. I.] *flexa*. — ibid. *in castelli planitiem pervenit* c. I.] *castelli planitiem perscrutatur*. — 93, 5. *usui* c. I.] *usu*. Set postea *escenderat*, ut ad rem significantius, pro *adscenderat* retinui. — 93, 8. Quoniam quae antea addunda censueram *milites paucos et* nunc quidem minus placebant, nec vero quo Iordanus locum facillume sanari arbitratus est, una particula *et* interposita, satis faciebat, lacunae signa adpinxisse satis habui. Suspiciones, quas de *ei* conceperam, omisi. — 94, 1. *escensuri erant* ex Carrionis emend.] *e centuriis erant* I. cum libris, quod quibus argumentis in Hermae vol. I defendere conatus est, mihi non persuasit. — 94, 3. *extra vineas egressus* c. I.] *extra vineas est egressus*. — 95, 3. *iam prope* c. I.] *prope iam*. — *Graecis et Latinis* c. I.] *Graecis atque Latinis*. — *doctissumi* ex egregia Iordani coniectura] *doctissume*. At postea ad *simulanda* addendum esse *ac dissimulanda* mihi etiamnum videri, quamvis fortasse in pertinaciae crimen incurram, non dissimulo. — 97, 1. *misit* c. I.] *mittit*. — 97, 2. *eius* c. I.] [*eius*]. — 97, 5. *equites peditesque* c. I.] *equites pedites*. — ib. *caedere alii, alii obtruncari* ego meo Marte] *cedere alius alius obtruncare* I. Mox *multi* quod ego coniectaveram, probavit I. Verba *et ob ea scientes* nemo ita defendit ut mihi Sallusti esse persuaderet. — ib. *orbis fecere*] *orbis facere* I. Illud optumi libri. — 99, 1. *ac paulo* c. I.] *et paulo*. — 99, 3. *tumultu formidine quasi*] *tumultu formidine* [*terrore*] *quasi*. — 100, 4. *equites ex auxiliariis*] *equites auxiliarios* I. Ad illud mihi codicum vestigia ducere videntur. Semel conrupta terminatione *is* in *os* in promptu fuit *auxiliarios* novare. Variationem orationis hoc commendare non infitior. — ib. *in munimentis* mihi non magis ob codices, quam ob sententiam suspecta. — ibid. *futura quae*] *futurum quae* I. — 100, 5. *Iugurthini belli* eo magis suspicio, quod ita Sallusti de Mario iudicium artius circumscribitur. — 102, 5. *cum*

c. I.] *quod.* — ib. *demeres* c. I.] *dempsere.* — ib. *errantem atque illum* c. I.] *errantem et illum.* — 102, 6. *imperi* ex Sellingii emend.] *inopi* I. — 102, 8. *perpessus es*] *perpessus esses* I. Ab sententia hoc defendi posse non nego. — 102, 10. *atque* sine uncis c. I. — 102, 12. *regnum tutantem*] *ob regnum tutandum* I. Illud mihi non solum ob libros, set etiam ob sententiam magis placuisse fateri non pudet. — 103, 2. Victus argumentis ab Iordano prolatis et *flectitur* et *igitur* rursus delevi. — 103, 3. Neque *illis*, neque pro eo *ipsis* probabile mihi visum. — 103, 4. *in itinere* sine uncis c. I. 103, 5. *avaritiae Romanorum* c. I.] *Romanorum avaritiae.* — 103, 6. *ignorata*] *ignota* I. Per hoc illud explicatum esse mihi veri similius est visum. — ibid. *munificus nemo* c. I.] *nemo munificus.* — 104, 1. *quod intenderat*] *quo intenderat* I. Utrum probarem, in tanta loci perturbatione dubius haesi. — ib. *rediit* c. I.] *redit.* — ib. *illosque* c. I.] *eosque.* — ib. *ad Uticam*] *ab Utica* I., quod quo minus conprobarem res mihi obstare visa. — 104, 2. *Romam eundi* c. I.] *eundi Romam.* — 104, 3. *profecti sunt*] *sunt* del. I. — 104, 4. *Romaeque*] *Romae* I. — 105, 1. *quibus*] *quis* I. — ib. *uti ad se mitteret Sullam* c. cod. m.] *uti Sullam ad se mitteret* I. — ib. *equitum atque [peditum, item] funditorum*] *equitum atque peditum, item funditorum* I. Mallem verba *atque peditum* deleta. — Verba *quod ea levia sunt* nimis mihi glossatoris manum olere visa. — 105, 3. *vero ampliorem* ex cod. m] *ampliorem vero* I. — 106, 4. *ignisque*] *que* delevit I., ab libris satis mihi munitum visum. — 107, 1. *antea* c. I.] *ante.* — 107, 2. *Dein* c. I.] *deinde.* — 108, 1. Verba *nam pater eius ex concubina ortus erat* vel ob discrepantiam quae in libris est (alii *pater*, alii *mater*), glossematis speciem prae se ferre etiamnum existumo. — 109, 3. *ac nihil* eum I.] *nihil.* — 109, 4. *digressi sunt* c. I.] *digressi.* — 110, 2. *indigui* c. I.] *indigus.* — 110, 3. *animum meum* c. I.] *meum animum.* — ib. *carius habeo* c. I.] *carius est.* — 110, 4 ab *tibi* uncos removi. — 110, 7. *quoad voltis*] *quod voltis* I. — ib. *neque [id] intrare*] sine uncis I. — 111, 1. *pollliceretur*] *polliceatur* I. — ib. *faciundum esse aliquid*] *faciundum aliquid* I. Cur *esse* expellerem neque in libris neque in sententia satis caussae mihi invenisse videor. — 112, 2. *denuntiat* c. I.] *nuntiat.* — ib. *parum confidere* c. I.] *parum fidere.* — ib. 3. De glossematis, quae antea indicavi, cur sententiam mutarem, parum causae inveni. — 113, 3. *Ceteris* ut delerem bono animo I. mihi auctor fuit. — ib. *voltu et oculis* c. I.] *corpore.* — *Quae — patefecisse* etiamnum insulsi grammatici glossema esse iudico. — 114, 4. *Et ea tempestate*] *Ex ea tempestate* I.

Titulos orationum et epistularum ex historiis decerptarum non ex cod. V refinxi, set ita, ut causa breviter significaretur.

Or. Lep. 1. Semel moneo *existumare* me saepius pro *aestumare* restituisse, cum in libris facile ea verba confusa esse, set usu et consuetudine Latinorum scriptorum diligenter viderem discreta. — 18. De Iordani coniectura scripsi *atqui*, set quo sententia certe tolerabilis evadat, cetera, ut nihil eiciatur, levissuma mutatione ita

refingi posse arbitror: — *sum, pretio* [uncis hoc inclusit I.] *soluto iure dominus, tamen restituo.* — 20. *Per*, quod antea addundum esse suspicatus eram, nunc delevi, cum tolerabilem sententiam, recepto ex coniectura *captum ire* effici arbitrarer. — 21. *Scirto* c. I.] *Scirro.* — 24. *labefactis* c. I.] *patefactis.*

Or. Phil. 4. *ob benefacta* c. I.] *ob benefacti* *****. — 7. *tum*, pro quo I. cum Kritzio *tunc* scripsit, defendi posse, set multo magis *non* cum Cortio inserundum esse etiamnum arbitror. — 9. *neu*, quamquam V *ne* exhibet, magis mihi placuit. — 12. Quod ob locum Demosthenis, quem Sallustio ob oculos vorsatum esse luce clarius est, olim conieci *intuentes*, id Halmio monente nunc addito *tanta* subplendum putavi. — 17. *mehercules*] *mehercule* I. — 19, *obrepsit*] I. ex V *obpressit.* — 21. *vostra*] *nostra* I.

Or. Cott. 9. *Ingenio corporis* quo modo ferri possit non video. Memor loci Iug. 17, 6 nunc *senio* scribere ausus sum.

Ep. Pomp. 2. *hacine* c. I.] *hac in.* — 3. *Iacetaniam* c. I. secundum Hübneri emendationem (Herm. II 1 p. 335 sq.)] *Lacetaniam.* — 9. *qua*] *quae* I.

Or. Macr. 5. Participium pass., ad quod referundi essent ablativi, recte abesse mihi nondum persuasum. — Emendationem, quam Mähly proposuit, *iacent* retinui, nec minus 8. *scilicet* pro *et* novatum, atque 11 *in vos* pro *in vobis.* — 14. *amittundum* Arusiani auctoritate] *omittundum* I. — 15. *tum* omisso omnia recte tuitum esse Kritzium non tam facile concedam, quam *patriciis* ab Mommseno defensum reducendum fuisse. — 17. *cupiatis* c. I.] *capiatis.* — 23. *restituendae* abesse posse mihi nondum persuasum.

Ep. Mithr. 13. *coepi* c. I.] *cepi.* — 14. In ea sententia persisto, ut praepositionem *apud* secundum constantem scriptorum usum, nisi quis Sallustium res parum cognitas habuisse statuere malit, repetundam fuisse arbitrer. — 16. Ab *parvo labore* uncos removi. — 17. *vi partum*] *raptum* c. Ciacc. I. Tum *cum* quod adiciundum censueram, rursum delevi, set pro *peste* scribendum esse *pesti* conicere non veritus sum.

GAI SALLVSTI CRISPI

LIBER

DE CATILINAE CONIVRATIONE.

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris 1
animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio trans-
eant veluti pecora, quae natura prona atque ventri oboe-
dientia finxit. Set nostra omnis vis in animo et corpore 2
sita est: animi imperio, corporis servitio magis utimur:
alterum nobis cum deis, alterum cum beluis commune est.
Quo mihi rectius videtur ingeni quam virium opibus gloriam 3
quaerere et, quoniam vita ipsa qua fruimur brevis est,
memoriam nostri quam maxume longam efficere. Nam 4
divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus
clara aeternaque habetur.

Set diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine 5
corporis an virtute animi res militaris magis procederet.
Nam et prius quam incipias consulto, et ubi consulueris 6
mature facto opus est. Ita utrumque per se indigens al- 7
terum alterius auxilio eget. Igitur initio reges — nam in 2
terris nomen imperi id primum fuit — divorsi pars inge-
nium, alii corpus exercebant: etiamtum vita hominum sine
cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant. Postea 2
vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et
Athenienses coepere urbis atque nationes subigere, lubidi-
nem dominandi causam belli habere, maxumam gloriam
in maxumo imperio putare, tum demum periculo atque ne-
gotiis conpertum est in bello plurumum ingenium posse.
Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace 3
ita ut in bello valeret, aequabilius atque constantius sese

res humanae haberent, neque aliud alio ferri neque mut
4 ac misceri omnia cerneres. Nam imperium facile eis artib
5 retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi pro labo
desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superb
6 invasere, fortuna simul cum moribus inmutatur.
imperium semper ad optumum quemque a minus bo
transfertur.

7 Quae homines arant navigant aedificant, virtuti omnia
8 parent. Set multi mortales, dediti ventri atque somno, indocti incultique vitam sicuti peregrinantes transiere: quibus profecto contra naturam corpus voluptati, anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque iuxta aestumo, quoniam de
9 utraque siletur. Verum enimvero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus praeclari facinoris aut artis bonae famam quaerit. Set in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

3 Pulcrum est bene facere rei publicae, etiam bene dicere haut absurdum est: vel pace vel bello clarum fieri licet: et qui fecere et qui facta aliorum scripsere multi lau-
2 dantur. Ac mihi quidem, tametsi hautquaquam par gloria sequitur scriptorem et actorem rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere, primum quod facta dictis exaequanda sunt, dehinc quia plerique quae delicta reprehenderis malivolentia et invidia dicta putant, ubi de magna virtute atque gloria bonorum memores, quae sibi quisque facilia factu putat aequo animo accipit, supra ea veluti ficta pro falsis ducit.

3 Set ego adulescentulus initio sicuti plerique studio ad rem publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, lar-
4 gitio, avaritia vigebant. Quae tametsi animus aspernabatur insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia inbecilla
5 aetas ambitione conrupta tenebatur: ac me, cum ab relicuorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem *eademque* quae ceteros fama atque invidia ve-
4 xabat. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit et mihi relicuam aetatem a re publica procul habendam decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia

bonum otium conterere, neque vero agrum colundo aut ve
nando, servilibus officiis, intentum aetatem agere, set a quo 2
incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem re-
gressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque
memoria digna videbantur, perscribere, eo magis, quod mihi
a spe, metu, partibus rei publicae animus liber erat.

Igitur de Catilinae coniuratione, quam verissume po- 3
tero, paucis absolvam: nam id facinus in primis ego me- 4
morabile existumo sceleris atque periculi novitate. De cuius 5
hominis moribus pauca prius explananda sunt quam initium
narrandi faciam.

Lucius Catilina nobili genere natus fuit, magna vi et 5
animi et corporis, set ingenio malo pravoque. Huic ab adu- 2
lescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis
grata fuere, ibique iuventutem suam exercuit. Corpus pa- 3
tiens inediae, algoris, vigiliae supra quam cuiquam credibile
est. Animus audax, subdolus, varius, cuius rei lubet simula- 4
tor ac dissimulator: alieni adpetens, sui profusus, ardens
in cupiditatibus: satis eloquentiae, sapientiae parum: vastus
animus inmoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat.
Hunc post dominationem Luci Sullae lubido maxuma inva- 6
serat rei publicae capiundae, neque id quibus modis ad-
sequeretur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi habe-
bat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia 7
rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque eis ar-
tibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea 8
conrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se
mala, luxuria atque avaritia, vexabant.

Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis 9
tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta maio-
rum domi militiaeque, quo modo rem publicam habuerint
quantamque reliquerint, ut paulatim inmutata ex pulcher-
ruma *atque optuma* pessuma ac flagitiosissuma facta sit,
disserere.

Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque 6
habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus in-
certis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus hominum
agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum.

2 Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dis-
simili lingua, alii alio more viventes, incredibile memoratu
3 est quam facile coaluerint. Set postquam res eorum, civi-
bus moribus agris aucta, satis prospera satisque pollens vide-
batur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opu-
4 lentia orta est. Igitur reges populique finitumi bello temp-
tare, pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu perculsi
5 a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti festi-
nare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, liber-
tatem patriam parentisque armis tegere. Post, ubi pericula
virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant,
magisque dandis quam accipiundis benificiis amicitias pa-
rabant.

6 Imperium legitumum, nomen imperi regium habebant.
Delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia
validum erat, rei publicae consultabant: ei vel aetate vel
7 curae similitudine patres ad ellabantur. Post, ubi regium
imperium,quod initio conservandae libertatis atque augendae
rei publicae fuerat, in superbiam dominationemque se con-
vortit, inmutato more annua imperia binosque imperatores
sibi fecere: eo modo minume posse putabant per licentiam
7 insolescere animum humanum. Set ea tempestate coepere
se quisque magis extollere magisque ingenium in promptu
2 habere. Nam regibus boni quam mali suspectiores sunt,
3 semperque eis aliena virtus rmidulosa est. Set civitas in-
credibile memoratu est adepta libertate quantum brevi cre-
4 verit: tanta cupido gloriae incesserat. Iam primum iuventus,
simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usu mili-
tiam discebat, magisque in decoris armis et militaribus equis
5 quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. Igitur
talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut
arduus erat, non armatus hostis formidulosus: virtus omnia
6 domuerat. Set gloriae maxumum certamen inter ipsos erat:
se quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici,dum
tale facinus faceret, properabat: eas divitias, eam bonam fa-
mam magnamque nobilitatem putabant. Laudis avidi, pe-
cuniae liberales erant: gloriam ingentem, divitias honestas
7 volebant. Memorare possem quibus in locis maxumas ho-

stium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas
urbis natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius
nos ab incepto traheret.

Set profecto fortuna in omni re dominatur: ea res 8
cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat obscurat-
que. Atheniensium res gestae, sicut ego aestumo, satis am- 2
plae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen
quam fama feruntur. Set quia provenere ibi scriptorum 3
magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta
pro maxumis celebrantur. Ita eorum qui fecere virtus 4
tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere prae-
clara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit, 5
quia prudentissumus quisque maxume negotiosus erat, in-
genium nemo sine corpore exercebat, optumus quisque fa-
cere quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam ipse
aliorum narrare malebat.

Igitur domi militiaeque boni mores colebantur, con- 9
cordia maxuma, minuma avaritia erat: ius bonumque apud
eos non legibus magis quam natura valebat. Iurgia discor- 2
dias simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus
de virtute certabant: in subpliciis deorum magnifici, domi
parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audacia 3
in bello, ubi pax evenerat aequitate, seque remque publicam
curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta haec ha- 4
beo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra
imperium in hostem pugnaverant quique tardius revocati
proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut pulsi
loco cedere ausi erant, in pace vero, quod benificiis magis 5
quam metu imperium agitabant et accepta iniuria ignoscere
quam persequi malebant.

Set ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges 10
magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi sub-
acti, Carthago, aemula imperi Romani, ab stirpe interiit,
cuncta maria terraeque patebant: saevire fortuna ac miscere
omnia coepit. Qui labores pericula, dubias atque asperas 2
res facile toleraverant, eis otium divitiae, optanda alias, oneri
miseriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde imperi 3
cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere.

4 Namque avaritia fidem probitatem ceterasque artis bonas
subvortit: pro his superbiam crudelitatem, deos neglegere,
5 omnia venalia habere edocuit. Ambitio multos mortalis fal-
sos fieri subegit, aliud clausum in pectore, aliud in lingua
promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re set ex
commodo aestumare magisque voltum quam ingenium bo-
6 num habere. Haec primo paulatim crescere, interdum vin-
dicari: post, ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas
inmutata, imperium ex iustissumo atque optumo crudele
11 intolerandumque factum. Set primo magis ambitio quam
avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium pro-
2 pius virtutem erat. Nam gloriam honorem imperium bonus
et ignavos aeque sibi exoptant, set ille vera via nititur, huic
quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit.
3 Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens con-
cupivit: ea quasi venenis malis inbuta corpus animumque
virilem effeminat, semper infinita insatiabilis est, neque copia
4 neque inopia minuitur. Set postquam L. Sulla armis recepta
re publica bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes
trahere, domum alius alius agros cupere, neque modum
neque modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civis
5 facinora facere. Huc adcedebat quod L. Sulla exercitum,
quem in Asia ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra
morem maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat.
Loca amoena voluptaria facile in otio ferocis militum animos
6 molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani
amare potare, signa tabulas pictas vasa caelata mirari, ea
privatim et publice rapere, delubra spoliare, sacra profa-
7 naque omnia polluere. Igitur ei milites postquam victoriam
8 adepti sunt, nihil relicui victis fecere. Quippe secundae res
sapientium animos fatigant: ne illi conruptis moribus vic-
12 toriae temperarent. Postquam divitiae honori esse coepere
et eas gloria imperium potentia sequebatur, hebescere vir-
tus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia
2 duci coepit. Igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque ava-
ritia cum superbia invasere: rapere consumere, sua parvi
pendere aliena cupere: pudorem pudicitiam, divina atque
3 humana promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Ope-

rae pretium est, cum domos atque villas cognoveris in ur-
bium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae
nostri maiores, religiosissumi mortales, fecere. Verum illi 4
delubra deorum pietate, domos suas gloria decorabant,
neque victis quicquam praeter iniuriae licentiam eripiebant.
At hi contra ignavissumi homines per summum scelus om- 5
nia ea sociis adimere, quae fortissumi viri victores reli-
querant: proinde quasi iniuriam facere id demum esset im-
perio uti. Nam quid ea memorem, quae nisi eis qui videre 13
nemini credibilia sunt, a privatis conpluribus subvorsos mon-
tis, maria constrata esse. Quibus mihi videntur ludibrio 2
fuisse divitiae: quippe quas honeste habere licebat, abuti
per turpitudinem properabant. Set lubido stupri, ganeae 3
ceterique cultus non minor incesserat: viri muliebria pati,
mulieres pudicitiam in propatulo habere: vescendi causa
terra marique omnia exquirere: dormire prius quam somni
cupido esset, non famem aut sitim, neque frigus neque
lassitudinem opperiri, set ea omnia luxu antecapere. Haec 4
iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora in-
cendebant: animus inbutus malis artibus haut facile lubi- 5
dinibus carebat: eo profusius omnibus modis quaestui atque
sumptui deditus erat.

In tanta tamque conrupta civitate Catilina, id quod factu 14
facillumum erat, omnium flagitiorum atque facinorum cir-
cum se tamquam stipatorum catervas habebat. Nam qui- 2
cumque inpudicus adulter ganeo manu ventre pene bona
patria laceraverat, quique alienum aes grande conflaverat
quo flagitium aut facinus redimeret, praeterea omnes undi- 3
que paricidae sacrilegi convicti iudiciis aut pro factis iudi-
cium timentes, ad hoc quos manus atque lingua periurio
aut sanguine civili alebat, postremo omnes quos flagitium
egestas conscius animus exagitabat, ei Catilinae proxumi
familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in 4
amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque inlecebris fa-
cile par similisque ceteris efficiebatur. Set maxume adules- 5
centium familiaritates adpetebat: eorum animi molles [aetate]
et fluxi dolis haut difficulter capiebantur. Nam ut cuiusque 6
studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere, aliis canis

atque equos mercari, postremo neque sumptui neque mode-
stiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque sibi faceret.
7 Scio fuisse nonnullos qui ita existumarent, iuventutem, quae
domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam
habuisse, set ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam
15 id conpertum foret, haec fama valebat. Iam primum adu-
lescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine
nobili, cum sacerdote Vestae, alia huiusce modi contra ius
2 fasque. Postremo captus amore Aureliae Orestillae, cuius
praeter formam nihil umquam bonus laudavit, quod ea
nubere illi dubitabat timens privignum adultum aetate; pro
certo creditur necato filio vacuam domum scelestis nuptiis
3 fecisse. Quae quidem res mihi in primis videtur caussa
4 fuisse facinoris maturandi. Namque animus inpurus, deis
hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari
5 poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur co-
los ei exanguis, foedi oculi, citus modo modo tardus inces-
16 sus: prorsus in facie voltuque vecordia inerat. Set iuven-
tutem, quam, ut supra diximus, inlexerat, multis modis
2 mala facinora edocebat. Ex illis testis signatoresque falsos
commodare: fidem fortunas pericula vilia habere, post, ubi
eorum famam atque pudorem adtriverat, maiora alia in-
3 perabat: si caussa peccandi in praesens minus subpetebat,
nihilo minus insontis sicuti sontis circumvenire iugulare:
scilicet ne per otium torpescerent manus aut animus, gra-
4 tuito potius malus atque crudelis erat. Eis amicis sociisque
confisus Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras
ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo
usi, rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum
5 exoptabant, obprimundae rei publicae consilium cepit. In
Italia nullus exercitus, Gn. Pompeius in extremis terris bel-
lum gerebat, ipsi consulatum petenti magna spes, senatus
nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res omnes, set ea
prorsus opportuna Catilinae.

17 Igitur circiter Kalendas Iunias L. Caesare [et] G. Fi-
gulo consulibus primo singulos adpellare, hortari alios alios
temptare: opes suas, inparatam rem publicam, magna prae-
2 mia coniurationis docere. Ubi satis explorata sunt quae

voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessi-
tudo et plurumum audaciae inerat. Eo convenere senatorii 3
ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longi-
nus, G. Cethegus, P. et Servius Sullae Servi filii, L. Var-
gunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius:
praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Sta- 4
tilius, P. Gabinius Capito, G. Cornelius: ad hoc multi ex
coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea con- 5
plures paulo occultius consili huiusce participes nobiles,
quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia aut
alia necessitudo. Ceterum iuventus pleraque, set maxume 6
nobilium, Catilinae inceptis favebat: quibus in otio vel ma-
gnifice vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bel-
lum quam pacem malebant. Fuere item ea tempestate qui 7
crederent M. Licinium Crassum non ignarum eius consili
fuisse: quia Gn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum
ductabat, cuiusvis opes voluisse contra illius potentiam cre-
scere, simul confisum, si coniuratio valuisset, facile apud
illos principem se fore.

Set antea item coniuravere pauci contra rem publi- 18
cam, in quibus Catilina fuit: de qua quam verissume potero
dicam. L. Tullo [et] M' Lepido consulibus P. Autronius et P. 2
Sulla, designati consules, legibus ambitus interrogati poenas
dederant. Post paulo Catilina pecuniarum repetundarum 3
reus prohibitus erat consulatum petere [quod intra legi-
tumos dies profiteri nequiverit]. Erat eodem tempore 4
Gn. Piso, adulescens nobilis, summae audaciae, egens,
factiosus, quem ad perturbandam rem publicam inopia atque
mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius 5
circiter Nonas Decembris consilio conmunicato parabant in
Capitolio Kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatum con-
sules interficere, ipsi fascibus conreptis Pisonem cum exer-
citu ad optinendas duas Hispanias mittere. ***** Ea re 6
cognita rursus in Nonas Februarias consilium caedis trans-
tulerant. Iam tum non consulibus modo, set plerisque 7
senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina ma- 8
turasset pro curia signum sociis dare, eo die post condi-
tam urbem Romam pessumum facinus patratum foret. Quia

nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium
19 diremit. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro
praetore missus est adnitente Crasso, quod eum infestum
2 inimicum Gn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus
provinciam invitus dederat: quippe foedum hominem a re
publica procul esse volebat: simul quia boni conplures prae-
sidium in eo putabant, et iam tum potentia Pompei formi-
3 dulosa erat. Set is Piso in provincia ab equitibus Hispanis,
4 quos sine exercitu ductabat iter faciens, occisus est. Sunt
qui ita dicant, imperia eius iniusta superba crudelia bar-
5 baros nequivisse pati, alii autem equites illos, Gn. Pompei
veteres fidosque clientis, voluntate eius Pisonem adgressos:
numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, set imperia
saeva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio re-
6 linquemus. De superiore coniuratione satis dictum.

20 Catilina, ubi eos, quos paulo ante memoravi, convenisse
videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in
rem fore credens universos adpellare et cohortari, in ab-
ditam partem aedium secedit atque ibi omnibus arbitris
procul amotis orationem huiusce modi habuit:

2 „Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, nequi-
quam opportuna res cecidisset: spes magna, dominatio in
manibus frustra fuissent: neque ego per ignaviam aut vana
3 ingenia incerta pro certis captarem. Set quia multis et
magnis tempestatibus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo
animus ausus est maxumum atque pulcerrumum facinus in-
cipere, simul quia vobis eadem quae mihi bona malaque esse
4 intellexi. Nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma
amicitia est.

5 Set ego quae mente agitavi, omnes iam antea divorsi
6 audistis. Ceterum mihi in dies magis animus adcenditur
cum considero, quae conditio vitae futura sit, nisi nosmet
7 ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam res publica
in paucorum potentium ius atque dicionem concessit, sem-
per illis reges tetrarchae vectigales esse, populi nationes
stipendia pendere: ceteri omnes strenui boni, nobiles atque
ignobiles, volgus fuimus sine gratia, sine auctoritate, eis
obnoxii, quibus, si res publica valeret, formidini essemus.

Itaque omnis gratia potentia, honos divitiae apud illos sunt 8
aut ubi illi volunt: nobis reliquere pericula repulsas, iudicia
egestatem. Quae quo usque tandem patiemini, fortissumi 9
viri? nonne emori per virtutem praestat, quam vitam mise-
ram atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fue-
ris, per dedecus amittere?

Verum enimvero, pro deum atque hominum fidem, vic- 10
toria in manu nobis est, viget aetas, animus valet: contra
illis annis atque divitiis omnia consenuerunt. Tantum modo
incepto opus est, cetera res expediet. Etenim quis mor- 11
talium, cui virile ingenium est, tolerare potest, illis divitias
superare, quas profundant in extrudendo mari et montibus
coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria
deesse? illos binas aut amplius domos continuare, nobis la-
rem familiarem nusquam ullum esse? Cum tabulas signa 12
toreumata emunt, nova diruunt alia aedificant, postremo
omnibus modis pecuniam trahunt vexant, tamen summa
lubidine divitias suas vincere nequeunt. At nobis est domi 13
inopia, foris aes alienum: mala res, spes multo asperior:
denique, quid relicui habemus praeter miseram animam?

Quin igitur expergiscimini. En illa, illa quam saepe 14
optastis libertas, praeterea divitiae decus gloria in oculis
sita sunt: fortuna omnia ea victoribus praemia posuit. Res 15
tempus, pericula egestas, belli spolia magnifica magis quam
oratio mea vos hortantur. Vel imperatore vel milite me 16
utimini: neque animus, neque corpus a vobis aberit. Haec 17
ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam, nisi forte me
animus fallit et vos servire magis quam imperare parati
estis."

Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde 21
omnia erant, set neque res neque spes bona ulla, tametsi
illis quieta movere magna merces videbatur, tamen postu-
lavere plerique, ut proponeret, quae conditio belli foret,
quae praemia armis peterent, quid ubique opis aut spei ha-
berent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptio- 2
nem locupletium, magistratus sacerdotia rapinas, alia om-
nia, quae bellum atque lubido victorum fert. Praeterea 3
esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exer-

citu P. Sittium Nucerinum, consili sui participes: pet
consulatum G. Antonium, quem sibi conlegam fore spera
hominem et familiarem et omnibus necessitudinibus circ
4 ventum: cum eo se consulem initium agundi facturum.
hoc male dictis increpabat omnis bonos, suorum un
quemque nominans laudare: admonebat alium egesta
alium cupiditatis suae, conpluris periculi aut ignomini
5 multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. P
quam omnium animos alacris videt, cohortatus ut peti
22 nem suam curae haberent, conventum dimisit. Fuere
tempestate, qui dicerent Catilinam, oratione habita cum
iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani cor
2 ris sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse: i
cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in s
lemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium su
[atque eo dictitare fecisse] quo inter se fidi magis forent a
3 alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta et haec et m
praeterea existumabant ab eis, qui Ciceronis invidiam, q
postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eor
qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine
rum conperta est.

23 Set in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haut
scuro loco, flagitiis atque facinoribus copertus, quem c
2 sores senatu probri gratia moverant. Huic homini non mi
vanitas inerat quam audacia: neque reticere quae audie
neque suamet ipse scelera occultare, prorsus neque dic
3 neque facere quicquam pensi habebat. Erat ei cum Ful
muliere nobili, stupri vetus consuetudo. Cui cum mi
gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente g
rians maria montisque polliceri coepit, et minari interd
ferro, ni sibi obnoxia foret: postremo ferocius agitare qu
4 solitus erat. At Fulvia, insolentiae Curi causa cognita,
periculum rei publicae haut occultum habuit, set subl
auctore de Catilinae coniuratione quae quoque modo au
5 rat conpluribus narravit. Ea res in primis studia homin
adcendit ad consulatum mandandum M. Tullio Cicer
6 Namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et qu
pollui consulatum credebant, si eum quamvis egregius ho

novos adeptus foret. Set ubi periculum advenit, invidia
atque superbia post fuere.
Igitur comitiis habitis consules declarantur M. Tullius 24
et G. Antonius. Quod factum primo popularis coniurationis 2
concusserat. Neque tamen Catilinae furor minuebatur, set
in dies plura agitare, arma per Italiam locis opportunis pa-
rare, pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mutuam
Faesulas ad Manlium quendam portare, qui postea prin-
ceps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurumos cuiusque 3
generis homines adscivisse sibi dicitur, mulieres etiam ali-
quot, quae primo ingentis sumptus stupro corporis tole-
raverant, post ubi aetas tantum modo quaestui neque lu-
xuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant.
Per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollici- 4
tare, urbem incendere, viros earum vel adiungere sibi vel
interficere.
Set in eis erat Sempronia, quae multa saepe virilis 25
audaciae facinora conmiserat. Haec mulier genere atque 2
forma, praeterea viro liberis satis fortunata fuit: litteris
Graecis et Latinis docta, psallere saltare elegantius quam
necesse est probae, multa alia, quae instrumenta luxuriae
sunt. Set ei cariora semper omnia quam decus atque pu- 3
dicitia fuit: pecuniae an famae minus parceret, haut facile
discerneres: lubidine sic adcensa, ut saepius peteret viros
quam peteretur. Set ea saepe antehac fidem prodiderat, 4
creditum abiuraverat, caedis conscia fuerat: luxuria atque
inopia praeceps abierat. Verum ingenium eius haut absur- 5
dum: posse versus facere, iocum movere, sermone uti vel
modesto vel molli vel procaci: prorsus multae facetiae mul-
tusque lepos inerat.
His rebus conparatis Catilina nihilo minus in proxumum 26
annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret,
facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea
quietus erat, set omnibus modis insidias parabat Ciceroni.
Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiae deerant. 2
Namque a principio consulatus sui multa pollicendo per 3
Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paulo ante memo-
ravi, consilia Catilinae sibi proderet. Ad hoc conlegam suum 4

Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rem
publicam sentiret: circum se praesidia amicorum atque
5 clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit,
et Catilinae neque petitio neque insidiae, quas [consulibus]
in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum facere
et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte tempta-
verat aspera foedaque evenerant.
27 Igitur G. Manlium Faesulas atque in eam partem Etru-
riae, Septimium quendam Camertem in agrum Picenum,
G. Iulium in Apuliam dimisit, praeterea alium alio, quem
2 ubique opportunum sibi fore credebat. Interea Romae multa
simul moliri: [consulibus] insidias tendere, parare incendia,
opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum telo
esse, item alios iubere, hortari uti semper intenti paratique
essent: dies noctisque festinare vigilare, neque insomniis
3 neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitanti nihil
procedit, rursus intempesta nocte coniurationis principes
4 convocat penes M. Porcium Laecam, ibique multa de ignavia
eorum questus docet se Manlium praemisisse ad eam mul-
titudinem, quam ad capiunda arma paraverat, item alios in
alia loca opportuna, qui initium belli facerent, seque ad
exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem obpressis-
28 set: eum suis consiliis multum obficere. Igitur perterritis
ac dubitantibus ceteris G. Cornelius eques Romanus ope-
ram suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator
constituere ea nocte paulo post cum armatis hominibus
***** sicuti salutatum introire ad Ciceronem ac de in-
2 proviso domui suae inparatum confodere. Curius ubi in-
tellegit, quantum periculi consuli inpendeat, propere per
3 Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enuntiat. Ita illi
ianua prohibiti tantum facinus frustra susceperant.
4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate
simul ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod
Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat, prae-
terea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione
magna copia erat, nonnullos ex Sullanis coloniis, quibus
lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil relicui fecerat.
29 *Ea cum* Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permo-

tus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius
tueri poterat, neque exercitus Manli quantus aut quo con-
silio foret satis conpertum habebat, rem ad senatum refert,
iam antea volgi rumoribus exagitatum. Itaque, quod ple- 2
rumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent
operam consules ne quid res publica detrimenti caperet.
Ea potestas per senatum more Romano magistratui ma- 3
xuma permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coer-
cere omnibus modis socios atque civis, domi militiaeque
imperium atque iudicium summum habere: aliter sine po-
puli iussu nullius earum rerum consuli ius est. Post pau- 30
cos dies L. Saenius senator in senatu litteras recitavit, quas
Faesulis adlatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat, G.
Manlium arma cepisse cum magna multitudine ante diem
VI. Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet, 2
alii portenta atque prodigia nuntiabant, alii conventus fieri,
arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri.
Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus 3
Creticus in Apuliam circumque ea loca missi — ei utrique
ad urbem imperatores erant, inpediti ne triumpharent ca- 4
lumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta
vendere mos erat —, set praetores Q. Pompeius Rufus Ca- 5
puam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum, eisque per-
missum, uti pro tempore atque periculo exercitum conpa-
rarent. Ad hoc, si quis indicavisset de coniuratione, quae 6
contra rem publicam facta erat, praemium servo libertatem
et sestertia centum, libero inpunitatem eius rei et sestertia
ducenta, itemque decrevere, uti gladiatoriae familiae Ca- 7
puam et in cetera municipia distribuerentur pro cuiusque
opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur eisque
minores magistratus praeessent. Quibus rebus permota ci- 31
vitas atque inmutata urbis facies erat. Ex summa laetitia
atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente om-
nis tristitia invasit: festinare trepidare, neque loco neque
homini cuiquam satis credere, neque bellum gerere neque 2
pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc 3
mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli timor in-
solitus incesserat, adflictare sese, manus supplicis ad cae-

lum tendere, miserari parvos liberos, rogitare, omnia pa-
vere, superbia atque deliciis omissis sibi patriaeque diffidere.
4 At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, ta-
metsi praesidia parabantur et ipse lege Plautia interrogatus
5 erat ab L. Paulo. Postremo dissimulandi causa vel sui ex-
purgandi, sicubi iurgio lacessitus foret, in senatum venit.
6 Tum M. Tullius consul, sive praesentiam eius timens sive
ira conmotus, orationem habuit luculentam atque utilem rei
7 publicae, quam postea scriptam edidit. Set ubi ille adsedit,
Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso
voltu voce subplici postulare a patribus coepit, ne quid de
se temere crederent: ea familia ortum, ita se ab adulescen-
tia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet: ne exi-
stumarent, sibi, patricio homini, cuius ipsius atque maiorum
pluruma benificia in populum Romanum essent, perdita re
publica opus esse, cum eam servaret M. Tullius, inquilinus
8 civis urbis Romae. Ad hoc male dicta alia cum adderet,
9 obstrepere omnes, hostem atque paricidam vocare. Tum ille
furibundus 'quoniam quidem circumventus' inquit 'ab inimi-
cis praeceps agor, incendium meum ruina restinguam'.
32 Deinde se ex curia domum proripuit. Ibi multa ipse
secum volvens, quod neque insidiae consuli *** procede-
bant et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, op-
tumum factu credens exercitum augere ac prius quam le-
giones scriberentur, multa antecapere quae bello usui forent,
nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est.
2 Set Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cognoverat
promptam audaciam, mandat, quibus rebus possint, opes
factionis confirment, insidias consuli maturent, caedem in-
cendia aliaque belli facinora parent: sese propediem cum
magno exercitu ad urbem accessurum.
33 Dum haec Romae geruntur, G. Manlius ex suo numero
legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiusce
2 modi: 'Deos hominesque testamur, imperator, nos arma ne-
que contra patriam cepisse neque quo periculum aliis fa-
ceremus, set uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui,
miseri egentes, violentia atque crudelitate feneratorum ple-
rique patriae, set omnes fama atque fortunis expertes sumus:

neque cuiquam nostrum licuit more maiorum lege uti ne-
que amisso patrimonio liberum corpus habere: tanta saevitia
feneratorum atque praetoris fuit. Saepe maiores vostrum 3
miseriti plebis Romanae decretis suis inopiae eius opitu-
lati sunt, ac novissume memoria nostra propter magnitu-
dinem aeris alieni volentibus omnibus bonis argentum aere
solutum est. Saepe ipsa plebes, aut dominandi studio per- 4
mota aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit.
At nos non inperium neque divitias petimus, quarum rerum 5
causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, set
libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit.
Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus, 6
legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restitua-
tis, neve nobis eam necessitudinem inponatis, ut quaeramus,
quonam modo maxume ulti sanguinem nostrum pereamus'.
Ad haec Q. Marcius respondet: si quid ab senatu petere ve- 34
lint, ab armis discedant, Romam subplices proficiscantur:
ea mansuetudine atque misericordia senatum populi Romani
semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium
petiverit.

At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea 2
optumo cuique literas mittit, se falsis criminibus circum-
ventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit,
fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci, non quo
sibi tanti sceleris conscius esset, set uti res publica quieta
foret neve ex sua contentione seditio oriretur. Ab his longe 3
divorsas litteras Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi
nomine Catilinae redditas dicebat. Earum exemplum infra
scriptum est: 'L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides re 35
cognita, grata mihi magnis in meis periculis, fiduciam com-
mendationi meae tribuit. Quam ob rem defensionem in 2
novo consilio non statui parare, satisfactionem ex nulla con-
scientia de culpa proponere decrevi, quam, me dius Fidius,
veram licet cognoscas. Iniuriis contumeliisque concitatus,
quod fructu laboris industriaeque meae privatus statum di- 3
gnitatis non optinebam, publicam miserorum caussam pro
mea consuetudine suscepi, non quia aes alienum meis no-
minibus ex possessionibus solvere non possem, cum scilicet

alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis
persolveret, set quod non dignos homines honore honestatos videbam meque falsa suspicione alienatum esse sentie-
4 bam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu spes relicuae
5 dignitatis conservandae sum secutus. Plura cum scribere
6 vellem, nuntiatum est vim mihi parari. Nunc Orestillam
conmendo tuaeque fidei trado: eam ab iniuria defendas, per
liberos tuos rogatus. Haveto.'

36 Set ipse paucos dies conmoratus apud G. Flaminium
[*Flammam*] in agro Arretino, dum vicinitatem antea sollicitatam armis exornat, cum fascibus atque aliis imperi insigni-
2 bus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae conperta sunt, senatus Catilinam et Manlium hostis iudicat, ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret
ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis:
3 praeterea decernit, uti consules dilectum habeant, Antonius
cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi praesidio sit.

4 Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxume miserabile visum est: cui cum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent, fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum
5 irent. Namque duobus senati decretis ex tanta multitudine
neque praemio inductus coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi erat, quae uti tabes plerosque civium animos inva-
37 serat. Neque solum illis aliena mens erat, qui conscii coniurationis fuerant, set omnino cuncta plebes novarum rerum
2 studio Catilinae incepta probabat. Id adeo more suo vide-
3 batur facere. Nam semper in civitate, quibus opes nullae
sunt, bonis invident malos extollunt, vetera odere nova exoptant, odio suarum rerum mutari omnia student, turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile
4 habetur sine damno. Set urbana plebes, ea vero praeceps
5 erat de multis causis. Primum omnium, qui ubique probro
atque petulantia maxume praestabant, item alii per dedecora
patrimoniis amissis, postremo omnes quos flagitium aut faci-

nus domo expulerat, ei Romam sicut in sentinam conflu-
xerant. Deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex 6
gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites
ut regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si
in armis foret, ex victoria talia sperabat. Praeterea iuven- 7
tus, quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat,
privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium
ingrato labori praetulerat. Eos atque alios omnis malum 8
publicum alebat: quo minus mirandum est homines egentis,
malis moribus maxuma spe, rei publicae iuxta ac sibi con-
suluisse. Praeterea quorum victoria Sullae parentes pro- 9
scripti, bona erepta, ius libertatis inminutum erat, haut sane
alio animo belli eventum expectabant. Ad hoc quicumque 10
aliarum atque senatus partium erant, conturbari rem publi-
cam quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum mul- 11
tos post annos in civitatem revorterat. Nam postquam Gn. 38
Pompeio [et] M. Crasso consulibus tribunicia potestas resti-
tuta est, homines adulescentes summam potestatem nancti,
quibus aetas animusque ferox erat, coepere senatum crimi-
nando plebem exagitare, dein largiundo atque pollicitando
magis incendere: ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos 2
summa ope nitebatur pleraque nobilitas senatus specie pro
sua magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, post 3
Sullae tempora quicumque rem publicam agitavere, honestis
nominibus, alii sicuti populi iura defenderent, pars quo se-
natus auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes
pro sua quisque potentia certabant. Neque illis modestia
neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter
exercebant. Set postquam Gn. Pompeius ad bellum maritu- 39
mum atque Mithridaticum missus est, plebis opes inminutae,
paucorum potentia crevit. Ei magistratus provincias aliaque 2
omnia tenere: ipsi innoxii florentes sine metu aetatem agere,
ceteros, qui plebem in magistratu placidius tractarent, iudi-
ciis terrere. Set ubi primum dubiis rebus novandi spes oblata 3
est, vetus certamen animos eorum adrexit. Quod si primo 4
proelio Catilina superior aut aequa manu discessisset, pro-
fecto magna clades atque calamitas rem publicam oppres-
sisset: neque illis, si victoriam adepti forent, diutius ea uti

licuisset, quin defessis et exanguibus qui plus posset im
5 rium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra c
iurationem conplures, qui ad Catilinam initio profecti su
In eis erat [A.] Fulvius, senatoris filius, quem retractum
6 itinere parens necari iussit. Eisdem temporibus Ror
Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moril
aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut ipse aut
alios sollicitabat, neque solum civis, set cuiusque modi
40 nus hominum, quod modo bello usui foret. Igitur P. U
breno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requi
eosque, si possit, inpellat ad societatem belli, existum
publice privatimque aere alieno obpressos, praeterea qu
natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale co
2 lium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotia
erat, plerisque principibus civitatium notus erat atque
noverat. Itaque sine mora, ubi primum legatos in foro c
spexit, percontatus pauca de statu civitatis et quasi dol
eius casum requirere coepit, quem exitum tantis malis s
3 rarent. Postquam illos videt queri de avaritia magistratuu
accusare senatum quod in eo auxili nihil esset, miseriis s
remedium mortem expectare, 'at ego' inquit 'vobis, si m
viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista m
effugiatis.' Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam sp
adducti Umbrenum orare, ut sui misereretur: nihil tam as
rum neque tam difficile esse, quod non cupidissume fact
5 essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret.
eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua e
neque aliena consili propter Semproniam: nam tum Bru
6 ab Roma aberat. Praeterea Gabinium accersit, quo ma
auctoritas sermoni inesset. Eo praesente coniuration
aperit, nominat socios, praeterea multos cuiusque gen
innoxios, quo legatis animus amplior esset. Deinde eos p
41 licitos operam suam domum dimittit. Set Allobroges
2 in incerto habuere, quidnam consili caperent. In alt
parte erat aes alienum studium belli magna merces in
victoriae, at in altera maiores opes tuta consilia pro ince
3 spe certa praemia. Haec illis volventibus tandem vicit f
4 *tuna rei publicae.* Itaque Q. Fabio Sangae, cuius patroci

civitas plurumum utebatur, rem omnem, uti cognoverant,
aperiunt. Cicero per Sangam consilio cognito legatis prae- 5
cipit, ut studium coniurationis vehementer simulent, ceteros
adeant, bene polliceantur, denique operam uti eos quam
maxume manufestos habeant.

Eisdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulte- 42
riore, item in agro Piceno Bruttio Apulia motus erat. Nam- 2
que illi, quos ante Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti
per dementiam cuncta simul agebant: nocturnis consiliis,
armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando
omnia plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero 3
conpluris Q. Metellus Celer praetor ex senatus consulto
caussa cognita in vincula coniecerat, item in ulteriore Gallia
C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniu- 43
rationis erant, paratis ut videbantur magnis copiis, consti-
tuerant, uti, cum Catilina in agrum † Faesulanum cum exer-
citu venisset, L. Bestia tribunus plebei contione habita que-
reretur de actionibus Ciceronis bellique gravissumi invidiam
optumo consuli inponeret: eo signo proxuma nocte cetera
multitudo coniurationis suum quisque negotium exequere-
tur. Set ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinius 2
uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis
incenderent, quo tumultu facilior aditus ad consulem ce-
terosque quibus insidiae parabantur fieret: Cethegus Cice-
ronis ianuam obsideret eumque vi adgrederetur, alius autem
alium, set filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma
pars erat, parentis interficerent: simul caede et incendio
perculsis omnibus ad Catilinam erumperent. Inter haec pa- 3
rata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia
sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas oppor-
tunitates conrumpere: facto, non consulto in tali periculo
opus esse, seque, si pauci adiuvarent, languentibus aliis, in-
petum in curiam facturum. Natura ferox vehemens manu 4
promptus erat, maxumum bonum in celeritate putabat.

Set Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium 44
ceteros conveniunt: ab Lentulo Cethego Statilio, item Cassio
postulant ius iurandum, quod signatum ad civis perferant.

aliter haut facile eos ad tantum negotium inpelli poss
2 Ceteri nihil suspicantes dant, Cassius semet eo brevi ventu
rum pollicetur ac paulo ante legatos ex urbe proficiscitu
3 Lentulus cum eis T. Volturcium quendam Crotoniense
mittit, ut Allobroges prius quam domum pergerent cum Ca
4 tilina data atque accepta fide societatem confirmarent. Ips
Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infr
scriptum est: 'Quis sim, ex eo quem ad te misi cognosce
5 Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te v
rum esse: consideres quid tuae rationes postulent: auxiliu
6 petas ab omnibus, etiam ab infimis'. Ad hoc mandata verb
dat: cum ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servit
repudiet? in urbe parata esse quae iusserit: ne cunctetu
45 ipse propius adcedere. His rebus ita actis, constituta noct
qua proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus I
Valerio Flacco et G. Pomptino praetoribus imperat, ut i
ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus depreher
dant: rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur: ceter
2 uti facto opus sit, ita agant permittit. Illi, homines milita
res, sine tumultu praesidiis conlocatis sicuti praeceptum er
3 occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cu
Volturcio venere, simul utrimque clamor exortus est. Gal
4 cito cognito consilio sine mora praetoribus se tradunt. Vo
turcius primo cohortatus ceteros gladio se a multitudine de
fendit, deinde ubi a legatis desertus est, multa prius de sa
lute sua Pomptinum obtestatus, quod ei notus erat, postrem
timidus ac vitae diffidens velut hostibus sese praetoribu
dedit.

46 Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios con
2 suli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia sim
occupavere: nam laetabatur intellegens coniuratione pate
facta civitatem periculis ereptam esse, porro autem anxiu
erat dubitans in maxumo scelere tantis civibus deprehensi
quid facto opus esset: poenam illorum sibi oneri, inpuni
3 tatem perdundae rei publicae fore credebat. Igitur confir
mato animo vocari ad sese iubet Lentulum Cethegum Sta
tilium Gabinium, itemque [quendam] Caeparium Tarracinen
sem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci paraba

Ceteri sine mora veniunt, Caeparius, paulo ante domo egres- 4
sus, cognito indicio ex urbe profugerat. Consul Lentulum
quod praetor erat ipse manu tenens perducit, relicuos cum
custodibus in aedem Concordiae venire iubet. Eo senatum 5
advocat, magnaque frequentia eius ordinis Volturcium cum
legatis introducit, Flaccum praetorem scrinium cum litteris,
quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet. Volturcius 47
interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid aut qua
de causa consili habuisset, primo fingere alia, dissimulare
de coniuratione: post ubi fide publica dicere iussus est,
omnia uti gesta erant aperit, docetque se paucis ante diebus
a Gabinio et Caepario socium adscitum nihil amplius scire
quam legatos: tantum modo audire solitum ex Gabinio P.
Autronium Servium Sullam L. Vargunteium, multos prae-
terea in ea coniuratione esse. Eadem Galli fatentur ac 2
Lentulum dissimulantem coarguunt praeter litteras sermo-
nibus, quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis
regnum Romae tribus Corneliis portendi: Cinnam atque Sul-
lam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis potiri: prae-
terea ab incenso Capitolio illum esse vigesumum annum,
quem saepe ex prodigiis aruspices respondissent bello civili
cruentum fore. Igitur perlectis litteris, cum prius omnes 3
signa sua cognovissent, senatus decernit, uti abdicato ma-
gistratu Lentulus itemque ceteri in liberis custodiis habean-
tur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis 4
erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius G. Caesari, Gabinius
M. Crasso, Caeparius — nam is paulo ante ex fuga retractus
erat — Gn. Terentio senatori traduntur.

Interea plebes coniuratione patefacta, quae primo cu- 48
pida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Ca-
tilinae consilia execrari, Ciceronem ad caelum tollere: vel-
uti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat:
namque alia belli facinora praedae magis quam detrimento 2
fore, incendium vero crudele inmoderatum ac sibi maxume
calamitosum putabat, quippe cui omnes copiae in usu coti-
diano et cultu corporis erant.

Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum ad- 3
ductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere

4 retractum aiebant. Is cum se diceret indicaturum de con-
iuratione, si fides publica data esset, iussus a consule quae
sciret edicere, eadem fere quae Volturcius, de paratis in-
cendiis de caede bonorum de itinere hostium, senatum do-
cet: praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntia-
ret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex coniuratione
deprehensi terrerent, eoque magis properaret ad urbem
adcedere, quo et ceterorum animos reficeret et illi facilius
5 e periculo eriperentur. Set ubi Tarquinius Crassum nomi-
navit, hominem nobilem maxumis divitiis summa potentia,
alii rem incredibilem rati, pars tametsi verum existuma-
bant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis magis
leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex
negotiis privatis obnoxii, conclamant indicem falsum esse,
6 deque ea re postulant uti referatur. Itaque consulente Ci-
cerone frequens senatus decernit: Tarquini indicium falsum
videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius po-
testatem faciundam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tan-
7 tam rem esset mentitus. Erant eo tempore qui existumarent
indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius ad-
pellato Crasso per societatem periculi relicuos illius poten-
8 tia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone inmissum aiebant,
ne Crassus more suo suscepto malorum patrocinio rem pu-
9 blicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedican-
tem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone in-
positam.

49 Set eisdem temporibus Q. Catulus et G. Piso neque pre-
cio neque gratia Ciceronem inpellere quivere, uti per Al-
lobroges aut alium indicem G. Caesar falso nominaretur.
2 Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant: Piso
obpugnatus in iudicio pecuniarum repetundarum propter
cuiusdam Transpadani subplicium iniustum, Catulus ex pe-
titione pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, ma-
xumis honoribus usus, ab adulescentulo Caesare victus
3 discesserat. Res autem opportuna videbatur, quod is pri-
vatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus gran-
4 dem pecuniam debebat. Set ubi consulem ad tantum facinus
inpellere nequeunt ipsi singulatim circumeundo atque

ementiundo, quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse
dicerent, magnam illi invidiam conflaverant, usque eo, ut
nonnulli equites Romani, qui praesidi caussa cum telis erant
circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine seu animi
mobilitate inpulsi, quo studium suum in rem publicam cla-
rius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.

Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allobro- 50
gum et Tito Volturcio, conprobato eorum indicio, praemia
decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis
itineribus opifices atque servitia in vicis ad eum eripiundum
sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinum, qui
precio rem publicam vexare soliti erant, Cethegus autem 2
per nuntios familiam atque libertos suos, lectos et exerci-
tatos [in audaciam], orabat ut grege facto cum telis ad
sese inrumperent. Consul ubi ea parari cognovit, dispositis 3
praesidiis ut res atque tempus monebat, convocato senatu
refert, quid de eis fieri placeat, qui in custodiam traditi
erant. Set eos paulo ante frequens senatus iudicaverat con- 4
tra rem publicam fecisse. Tum D. Iunius Silanus, primus
sententiam rogatus quod eo tempore consul designatus erat,
de eis, qui in custodiis tenebantur, et praeterea de L. Cas-
sio P. Furio P. Umbreno Q. Annio, si deprehensi forent,
subplicium sumundum decreverat: isque postea, permotus
oratione G. Caesaris, pedibus in sententiam Tiberi Neronis
iturum se dixerat, qui de ea re praesidiis additis referun-
dum censuerat. Set Caesar, ubi ad eum ventum est roga- 5
tus sententiam a consule, huiusce modi verba locutus est:

'Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis 51
consultant, ab odio amicitia, ira atque misericordia vacuos
esse decet. Haut facile animus verum providet, ubi illa ob- 2
ficiunt, neque quisquam omnium lubidini simul et usui pa-
ruit. Ubi intenderis ingenium, valet: si lubido possidet, ea 3
dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia est me- 4
morandi, patres conscripti, quae reges atque populi ira aut
misericordia inpulsi male consuluerint: set ea malo dicere,
quae maiores nostri contra lubidinem animi sui recte atque
ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perse ges- 5
simus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica, quae

populi Romani opibus creverat, infida et advorsa nobis fuit,
set postquam bello confecto de Rhodiis consultum est, ma-
iores nostri, ne quis divitiarum magis quam iniuriae causa
6 bellum inceptum diceret, inpunitos eos dimisere. Item bellis
Punicis omnibus, cum saepe Carthaginienses [et] in pace et
per inducias multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi
per occasionem talia fecere: magis quid se dignum foret
quam quid in illos iure fieri posset quaerebant.
7 Hoc item vobis providendum est, patres conscripti, ne
plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum scelus quam
vostra dignitas, neu magis irae vostrae quam famae con-
8 sulatis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur, no-
vom consilium adprobo: sin magnitudo sceleris omnium in-
genia exuperat, eis utendum censeo, quae legibus conparata
9 sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt,
conposite atque magnifice casum rei publicae miserati sunt:
quae belli saevitia esset, quae victis acciderent, enumera-
vere: rapi virgines pueros, divelli liberos a parentum con-
plexu, matres familiarum pati quae victoribus conlubuis-
sent, fana atque domos spoliari, caedem incendia fieri, post-
10 remo armis cadaveribus, cruore atque luctu omnia conpleri.
Set, per deos inmortalis, quo illa oratio pertinuit? An
uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet quem res tanta
11 et tam atrox non permovit, eum oratio adcendet. Non ita
est, neque cuiquam mortalium iniuriae suae parvae videntur:
multi eas gravius aequo habuere. Set alia aliis licentia est,
12 patres conscripti. Qui demissi in obscuro vitam habent, si
quid iracundia deliquere, pauci sciunt, fama atque fortuna
eorum pares sunt: qui magno imperio praediti in excelso
13 aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in
maxuma fortuna minuma licentia est: neque studere ne-
14 que odisse, set minume irasci decet: quae apud alios ira-
cundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas ad-
15 pellatur. Equidem ego sic existumo, patres conscripti,
omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse: set
plerique mortales postrema meminere, et in hominibus inpiis
sceleris eorum obliti de poena disserunt, si ea paulo seve-
rior fuit.

D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certo scio 16
quae dixerit studio rei publicae dixisse, neque illum in tanta
re gratiam aut inimicitias exercere: eos mores eamque mo-
destiam viri cognovi. Verum sententia eius mihi non crude- 17
lis — quid enim in talis homines crudele fieri potest? —
set aliena a re publica nostra videtur. Nam profecto aut 18
metus aut iniuria te subegit, Silane, consulem designatum
genus poenae novom decernere. De timore supervacaneum 19
est disserere, cum praesertim diligentia clarissumi viri con-
sulis tanta praesidia sint in armis. De poena possum equi- 20
dem dicere, id quod res habet, in luctu atque miseriis mor-
tem aerumnarum requiem, non cruciatum esse, eam cuncta
mortalium mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio
locum esse. Set, per deos inmortalis, quamobrem in sen- 21
tentiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadvor-
teretur? An quia lex Porcia vetat? At aliae leges item 22
condemnatis civibus non animam eripi, set exilium permitti
iubent. An quia gravius est verberari quam necari? Quid 23
autem acerbum aut nimis grave est in homines tanti fa-
cinoris convictos? Sin quia levius est, qui convenit in mi- 24
nore negotio legem timere, cum eam in maiore neglegeris?

At enim quis reprehendet, quod in paricidas rei pu- 25
blicae decretum erit? Tempus dies fortuna, cuius lubido
gentibus moderatur. Illis merito accidet, quicquid evene- 26
rit: ceterum vos, patres conscripti, quid in alios statuatis
considerate. Omnia mala exempla ex rebus bonis orta sunt. 27
Scilicet ubi imperium ad ignaros aut minus bonos pervenit,
novom illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et
non idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Atheniensi- 28
bus triginta viros inposuere, qui rem publicam eorum tra-
ctarent. Ei primo coepere pessumum quemque et omnibus 29
invisum indemnatum necare: ea populus laetari et merito
dicere fieri. Post ubi paulatim licentia crevit, iuxta bonos 30
et malos lubidinose interficere, ceteros metu terrere: ita ci- 31
vitas servitute obpressa stultae laetitiae gravis poenas dedit.
Nostra memoria victor Sulla cum Damasippum et alios eius 32
modi, qui malo rei publicae creverant, iugulari iussit, quis
non factum eius laudabat? homines scelestos et factiosos,

qui seditionibus rem publicam exagitaverant, merito neca-
33 tos aiebant. Set ea res magnae initium cladis fuit. Nam
uti quisque domum aut villam, postremo vas aut vestimen-
tum alicuius concupiverat, dabat operam, ut is in proscrip-
34 torum numero esset. Ita illi, quibus Damasippi mors lae-
titiae fuerat, paulo post ipsi trahebantur, neque prius finis
35 iugulandi fuit quam Sulla omnis suos divitiis explevit. At-
que ego haec non in M. Tullio neque his temporibus ve-
reor: set in magna civitate multa et varia ingenia sunt.
36 Potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu
sit, falsum aliquid pro vero credi: ubi hoc exemplo per
senati decretum consul gladium eduxerit, quis illi finem
statuet, aut quis moderabitur?

37 Maiores nostri, patres conscripti, neque consili neque
audaciae umquam eguere, neque illis superbia obstabat, quo
minus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur.
38 Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistra-
tuum ab Tuscis pleraque sumpserunt: postremo quod ubi-
que apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo
studio domi exequebantur: imitari quam invidere bonis
39 malebant. Set eodem illo tempore [Graeciae morem imitati]
verberibus animadvortebant in civis, de condemnatis sum-
40 mum subplicium sumebant. Postquam res publica adolevit
et multitudine civium factiones valuere, circumveniri inno-
centes, alia huiusce modi fieri coepere, tum lex Porcia ali-
aeque leges paratae sunt, quibus legibus exilium damnatis
41 permissum est. Hanc ego caussam, patres conscripti, quo
minus novom consilium capiamus, in primis magnam puto.
42 Profecto virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex
parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui
ea bene parta vix retinemus.

43 Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catilinae? Minume. Set ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxume opibus valent: neu quis de eis postea ad senatum referat, neve cum populo agat: qui aliter fecerit, senatum existumare eum contra rem publicam et salutem omnium facturum.'

52 Postquam Caesar dicundi finem fecit, ceteri verbo alius

alii varie adsentiebantur. At M. Porcius Cato, rogatus sen-
tentiam, huiusce modi orationem habuit:

'Longe mihi alia mens est, patres conscripti, cum res 2
atque pericula nostra considero, et cum sententias nonnul-
lorum ipse mecum reputo. Illi mihi disseruisse videntur 3
de poena eorum, qui patriae parentibus, aris atque focis
suis bellum paravere: res autem monet cavere ab illis ma-
gis quam quid in illos statuamus consultare. Nam cetera 4
maleficia tum persequare, ubi facta sunt: hoc, nisi provi-
deris ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia inplores: capta
urbe nihil fit relicui victis. Set, per deos inmortalis, vos 5
ego adpello, qui semper domos villas, signa tabulas vostras
pluris quam rem publicam fecistis: si ista, cuiuscumque
modi sunt quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vo-
stris otium praebere voltis, expergiscimini aliquando et ca-
pessite rem publicam. Non agitur de vectigalibus neque 6
de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra in dubio est.

Saepenumero, patres conscripti, multa verba in hoc 7
ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia nostrorum ci-
vium questus sum, multosque mortalis ea causa advorsos
habeo: qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti 8
gratiam fecissem, haut facile alterius lubidini male facta
condonabam. Set ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen 9
res publica firma erat: opulentia neglegentiam tolerabat.
Nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus viva- 10
mus, neque quantum aut quam magnificum imperium populi
Romani sit, set haec cuiuscumque modi videntur, nostra
an nobiscum una hostium futura sint. Hic mihi quisquam 11
mansuetudinem et misericordiam nominat. Iam pridem
equidem nos vera vocabula rerum amisimus: quia bona
aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia fortitudo
vocatur, eo res publica in extremo sita est. Sint sane, 12
quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis,
sint misericordes in furibus aerari: ne illi sanguinem no-
strum largiantur et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos om-
nis perditum eant.

Bene et conposite G. Caesar paulo ante in hoc ordine 13
de vita et morte disseruit, credo falsa existumans ea, quae

de inferis memorantur, divorso itinere malos a bonis loca
14 taetra inculta, foeda atque formidulosa habere. Itaque cen-
suit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia in
custodiis habendos, videlicet timens, ne, si Romae sint, aut
a popularibus coniurationis aut a multitudine conducta per
15 vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantum modo
in urbe et non per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit
16 audacia, ubi ad defendundum opes minores sunt. Qua re
vanum equidem hoc consilium est, si periculum ex illis me-
tuit: sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis
17 refert me mihi atque vobis timere. Qua re cum de P. Len-
tulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de
18 exercitu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere. Quanto
vos adtentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit: si
paululum modo vos languere viderint, iam omnes feroces
aderunt.

19 Nolite existumare maiores nostros armis rem publicam
20 ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcerrumam
eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, prae-
terea armorum atque equorum maior copia nobis quam
21 illis est. Set alia fuere, quae illos magnos fecere, quae
nobis nulla sunt: domi industria foris iustum imperium
animus in consulundo liber, neque delicto neque lubidini
22 obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam,
publice egestatem privatim opulentiam: laudamus divitias,
sequimur inertiam: inter bonos et malos discrimen nullum,
23 omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum: ubi
vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi vo-
luptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit, ut inpetus
fiat in vacuam rem publicam.

24 Set ego haec omitto. Coniuravere nobilissumi cives pa-
triam incendere, Gallorum gentem infestissumam nomini
Romano ad bellum accersunt, dux hostium cum exercitu
25 supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, quid intra moe-
26 nia deprehensis hostibus faciatis? Misereamini censeo —
deliquere homines adulescentuli per ambitionem — atque
27 etiam armatos dimittatis. Ne ista vobis mansuetudo et mise-
28 ricordia, si illi arma ceperint, in miseriam convortat. Sci-

licet res ipsa aspera est, set vos non timetis eam. Immo
vero maxume: set inertia et mollitia animi alius alium ex-
pectantes cunctamini, videlicet deis inmortalibus confisi, qui
hanc rem publicam saepe in maxumis periculis servavere.
Non votis neque subpliciis muliebribus auxilia deorum pa- 29
rantur: vigilando, agundo, bene consulundo prospere omnia
cedunt: ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequi-
quam deos inplores: irati infestique sunt. Apud maiores 30
nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod
is contra imperium in hostem pugnaverat, necari iussit, at-
que ille egregius adulescens inmoderatae fortitudinis morte
poenas dedit: vos de crudelissumis paricidis quid statuatis 31
cunctamini? Videlicet cetera vita eorum huic sceleri obstat.
Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si fa- 32
mae suae, si deis aut hominibus umquam ullis pepercit:
ignoscite Cethegi adulescentiae, nisi iterum patriae bellum 33
fecit. Nam quid ego de Gabinio Statilio Caepario loquar? 34
quibus si quicquam umquam pensi fuisset, non ea consilia
de re publica habuissent. Postremo, patres conscripti, si 35
mehercules peccato locus esset, facile paterer vos ipsa re
conrigi, quoniam verba contemnitis: set undique circumve-
nti sumus. Catilina cum exercitu faucibus urguet, alii intra
moenia atque in sinu [urbis] sunt hostes, neque parari ne-
que consuli quicquam potest occulte: quo magis properan-
dum est.

Qua re ego ita censeo: cum nefario consilio sceleratorum 36
civium res publica in maxuma pericula venerit, eique in-
dicio T. Volturci et legatorum Allobrogum convicti confes-
sique sint, caedem incendia aliaque se foeda atque crudelia
facinora in civis patriamque paravisse, de confessis, sicuti
de manufestis rerum capitalium, more maiorum subplicium
sumundum.'

Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque se- 53
natus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi
ad caelum ferunt: alii alios increpantes timidos vocant, Cato
clarus atque magnus habetur: senati decretum fit sicut ille
censuerat.

Set mihi multa legenti, multa audienti, quae populus

Romanus domi militiaeque, mari atque terra praeclara fa-
cinora fecit, forte lubuit adtendere, quae res maxume tanta
3 negotia sustinuisset. Sciebam saepenumero parva manu cum
magnis legionibus hostium contendisse, cognoveram parvis
copiis bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe for-
tunae violentiam toleravisse, facundia Graecos gloria belli
4 Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti consta-
bat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse,
eoque factum uti divitias paupertas, multitudinem paucitas
5 superaret. Set postquam luxu atque desidia civitas con-
rupta est, rursus res publica magnitudine sua imperatorum
atque magistratuum vitia sustentabat, ac, sicuti effeta *vi*
parentum, multis tempestatibus haut sane quisquam Romae
6 virtute magnus fuit. Set memoria mea ingenti virtute, di-
vorsis moribus fuere viri duo, M. Cato et G. Caesar. Quos
quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium,
quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem,
aperirem.

54 Igitur eis genus aetas eloquentia prope aequalia fuere,
2 magnitudo animi par, item gloria, set alia alii. Caesar be-
nificiis ac munificentia magnus habebatur, integritate vitae
Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus, huic
3 severitas dignitatem addiderat. Caesar dando sublevando
ignoscundo, Cato nihil largiundo gloriam adeptus est. In
altero miseris perfugium erat, in altero malis pernities: illius
4 facilitas, huius constantia laudabatur. Postremo Caesar in
animum induxerat laborare vigilare, negotiis amicorum in-
tentus sua neglegere, nihil denegare quod dono dignum
esset: sibi magnum imperium, exercitum, bellum novom
5 exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium
modestiae, decoris, set maxume severitatis erat: non divitiis
cum divite neque factione cum factioso, set cum strenuo
virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia cer-
tabat: esse quam videri bonus malebat: ita, quo minus pe-
tebat gloriam, eo magis illa sequebatur.

55 Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam dis-
cessit, consul, optumum factu ratus noctem quae instabat
antecapere ne quid eo spatio novaretur, tresviros quae ad

subplicium postulabat parare iubet: ipse praesidiis dispositis 2
Lentulum in carcerem deducit: idem fit ceteris per prae-
tores. Est in carcere locus, quod Tullianum adpellatur, ubi 3
paululum ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes
humi depressus. Eum muniunt undique parietes atque in- 4
super camera lapideis fornicibus iuncta, set incultu tene-
bris odore foeda atque terribilis eius facies est. In eum 5
locum postquam demissus est Lentulus, [vindices rerum
capitalium] quibus praeceptum erat laqueo gulam fregere.
Ita ille patricius ex gente clarissuma Corneliorum, qui con- 6
sulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factis-
que suis exitium vitae invenit. De Cethego Statilio Gabinio
Caepario eodem modo subplicium sumptum est.

Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam 56
et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones insti-
tuit, cohortis pro numero militum conplet. Deinde ut quis- 2
que voluntarius aut ex sociis in castra venerat aequaliter
distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum ex-
pleverat, cum initio non amplius duobus milibus habuisset.
Set ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis 3
instructa, ceteri ut quemque casus armaverat sparos aut
lanceas, alii praeacutas sudis portabant. Set postquam An- 4
tonius cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter
facere, modo ad urbem modo in Galliam vorsus castra
movere, hostibus occasionem pugnandi non dare: sperabat
prope diem magnas copias sese habiturum, si Romae socii
incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cuius initio 5
ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis
fretus, simul alienum suis ra onibus existumans, videri
causam civium cum servis fugitivis conmunicavisse. Set 57
postquam in castra nuntius pervenit Romae coniurationem
patefactam, de Lentulo et Cethego ceterisque quos supra
memoravi subplicium sumptum, plerique, quos ad bellum
spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat, di-
labuntur, relicuos Catilina per montis asperos magnis itine-
ribus in agrum Pistoriensem abducit eo consilio, uti per
tramites occulte perfugeret in Galliam [Transalpinam]. At 2
Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno prae-

sidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae
3 supra diximus, Catilinam agitare. Igitur ubi iter eius ex
perfugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis radi-
cibus montium consedit, qua illi descensus erat in Galliam
4 properanti. Neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui
magno exercitu locis aequioribus expedito ****** in fuga
5 sequeretur. Set Catilina postquam videt montibus atque co-
piis hostium sese clausum, in urbe res advorsas, neque fugae
neque praesidi ullam spem, optumum factu ratus in tali re
fortunam belli temptare, statuit cum Antonio quam primum
confligere. Itaque contione advocata huiusce modi oratio-
nem habuit:

58 'Conpertum ego habeo, milites, verba virtutem non
addere, neque ex ignavo strenuum neque fortem ex timido
2 exercitum oratione inperatoris fieri. Quanta cuiusque animo
audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet.
Quem neque gloria neque pericula excitant, nequiquam hor-
3 tere: timor animi auribus obficit. Set ego vos quo pauca
monerem advocavi, simul uti causam mei consili aperirem.

4 Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Lentuli
quantam ipsi nobisque cladem adtulerit, quoque modo, dum
ex urbe praesidia obperior, in Galliam proficisci nequive-
5 rim. Nunc vero quo loco res nostrae sint, iuxta mecum
6 omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe,
alter a Gallia obstant: diutius in his locis esse, si maxume
animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohi-
7 8 bet: quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. Qua
propter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis et cum
proelium inibitis memineritis vos divitias decus gloriam, prae-
terea libertatem atque patriam in dextris vostris portare.
9 Si vincimus, omnia nobis tuta erunt, conmeatus abunde,
municipia atque coloniae patebunt: sin metu cesserimus,
10 eadem illa advorsa fient: neque locus neque amicus quis-
11 quam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites,
non eadem nobis et illis necessitudo inpendet: nos pro pa-
tria pro libertate pro vita certamus, illis supervacaneum est
pro potentia paucorum pugnare.

12 *Quo audacius* adgrediamini, memores pristinae virtutis.

Licuit vobis cum summa turpitudine in exilio aetatem agere, 13
potuistis nonnulli Romae amissis bonis alienas opes expec-
tare: quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec 14
sequi decrevistis. Si haec relinquere voltis, audacia opus 15
est: nemo nisi victor pace bellum mutavit. Nam in fuga 16
salutem sperare, cum arma, quibus corpus tegitur, ab hosti-
bus averteris, ea vero dementia est. Semper in proelio eis 17
maxumum est periculum, qui maxume timent: audacia pro
muro habetur.

Cum vos considero, milites, et cum facta vostra 18
aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus aetas vir- 19
tus vostra me hortantur, praeterea necessitudo, quae etiam
timidos fortis facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire 20
queat, prohibent angustiae loci. Quod si virtuti vostrae for- 21
tuna inviderit, cavete, inulti animam amittatis, neu capti
potius sicuti pecora trucidemini, quam virorum more pug-
nantes cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relin-
quatis.'

Haec ubi dixit, paululum conmoratus signa canere iu- 59
bet atque instructos ordines in locum aecum deducit. Dein
remotis omnium equis, quo militibus exaequato periculo
animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque
copiis instruit. Nam uti planities erat inter sinistros montis 2
et ab dextra rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit,
relicuarum signa in subsidio artius conlocat: ab eis centu- 3
riones omnis lectos et evocatos, praeterea ex gregariis mili-
tibus optumum quemque armatum in primam aciem subdu-
cit. G. Manlium in dextra, Faesulanum quendam in sinistra
parte curare iubet: ipse cum libertis et calonibus propter
aquilam adsistit, quam bello Cimbrico G. Marius in exercitu
habuisse dicebatur.

At ex altera parte G. Antonius, pedibus aeger quod 4
proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum per-
mittit. Ille cohortis veteranas, quas tumulti causa conscrip- 5
serat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis locat:
ipse equo circumiens unumquemque nominans adpellat hor-
tatur rogat, ut meminerint se contra latrones inermis, pro
patria pro liberis, pro aris atque focis suis certare. Homo 6

militaris, quod amplius annos triginta tribunus aut praefec-
tus aut legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu
fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat: ea
conmemorando militum animos adcendebat.

60 Set ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba signum
dat, cohortis paulatim incedere iubet, idem facit hostium
2 exercitus. Postquam eo ventum est, unde [a] ferentariis
proelium conmitti posset, maxumo clamore [cum] infestis sig-
3 nis concurrunt: pila omittunt, gladiis res geritur. Veterani,
pristinae virtutis memores, comminus acriter instare, illi
4 haut timidi resistunt: maxuma vi certatur. Interea Catilina
cum expeditis in prima acie vorsari, laborantibus succurrere,
integros pro sauciis accersere, omnia providere, multum
ipse pugnare, saepe hostem ferire: strenui militis et boni
5 imperatoris officia simul exequebatur. Petreius ubi videt
Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem
praetoriam in medios hostis inducit eosque perturbatos atque
alios alibi resistentis interficit, deinde utrimque ex lateribus
6 ceteros adgreditur. Manlius et Faesulanus in primis pug-
7 nantes cadunt. Catilina postquam fusas copias seque cum
paucis relictum videt, memor generis atque pristinae suae
dignitatis, in confertissumos hostis incurrit ibique pugnans
confoditur.

61 Set confecto proelio tum vero cerneres, quanta audacia
2 quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere
quem quisque vivos pugnando locum ceperat, eum amissa
3 anima corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors
praetoria disiecerat, paulo divorsius *alis alibi stantes*, set
4 omnes tamen advorsis volneribus conciderant. Catilina vero
longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paululum
etiam spirans ferociamque animi, quam habuerat vivos, in
5 voltu retinens. Postremo ex omni copia neque in proelio
6 neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est: ita cuncti
7 suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. Neque tamen ex-
ercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adep-
tus erat: nam strenuissumus quisque aut occiderat in proe-
8 lio, aut graviter volneratus discesserat. Multi autem, qui
e castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes

hostilia cadavera amicum alii, pars hospitem aut cognatum
reperiebant: fuere item qui inimicos suos cognoscerent. Ita 9
varie per omnem exercitum laetitia maeror, luctus atque
gaudia agitabantur.

GAI SALLVSTI CRISPI

LIBER

DE BELLO IVGVRTHINO

Falso queritur de natura sua genus humanum, quod 1
inbecilla atque aevi brevis forte potius quam virtute regatur.
Nam contra reputando neque maius aliud neque praesta- 2
bilius invenias magisque naturae industriam hominum quam
vim aut tempus deesse. Set dux atque imperator vitae mor- 3
talium animus est. Qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur,
abunde pollens potensque et clarus est neque fortuna eget
— quippe probitatem industriam aliasque artis bonas neque
dare neque eripere cuiquam potest —: sin captus pravis 4
cupidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessum datus
est, pernitiosa lubidine paulisper usus, ubi per socordiam
vires tempus ingenium diffluxere, naturae infirmitas accu-
satur: suam quisque culpam actores ad negotia transferunt.
Quod si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto 5
studio aliena ac nihil profutura multaque etiam periculosa
ac pernitiosa petunt, neque regerentur magis quam regerent
casus et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus
gloria aeterni fierent. Nam uti genus hominum conpositum 2
ex corpore et anima est, ita res cunctae studiaque omnia
nostra corporis alia, alia animi naturam secuntur. Igitur 2

praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis et
alia omnia huiusce modi brevi dilabuntur, at ingeni egregia
3 facinora sicuti anima inmortalia sunt. Postremo corporis
et fortunae bonorum ut initium sic finis est, omniaque orta
occidunt et aucta senescunt: animus, inconruptus aeternus,
rector humani generis agit atque habet cuncta neque ipse
4 habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui de-
diti corporis gaudiis per luxum et ignaviam aetatem agunt,
ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud
in natura mortalium est, incultu atque socordia torpescere
sinunt, cum praesertim tam multae variaeque sint artes
animi, quibus summa claritudo paratur.

3 Verum ex eis magistratus et imperia, postremo omnis
cura rerum publicarum minume mihi hac tempestate cupi-
unda videntur, quoniam neque virtuti honos datur, neque illi,
quibus per fraudem vel vi fuit, tuti aut eo magis honesti sunt.
2 Nam vi quidem regere patriam aut parentis, quamquam et
possis et delicta conrigas, tamen inportunum est, cum prae-
sertim omnes rerum mutationes caedem fugam aliaque ho-
3 stilia portendant: frustra autem niti neque aliud se fatigando
4 nisi odium quaerere extremae dementiae est. Nisi forte quem
inhonesta et pernitiosa lubido tenet potentiae paucorum de-
cus atque libertatem suam gratificari.

4 Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in
2 primis magno usui est memoria rerum gestarum. Cuius de
virtute quia multi dixere, praetereundum puto, simul ne
per insolentiam quis existumet memet studium meum lau-
3 dando extollere. Atque ego credo fore qui, quia decrevi
procul a re publica aetatem agere, tanto tamque utili labori
meo nomen inertiae inponant, certe quibus maxuma indu-
stria videtur salutare plebem et conviviis gratiam quaerere.
4 Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus
adeptus sum quales viri idem adsequi nequiverint, et postea
quae genera hominum in senatum pervenerint, profecto
existumabunt me magis merito quam ignavia iudicium animi
mei mutavisse maiusque commodum ex otio meo quam ex
5 aliorum negotiis rei publicae venturum. Nam saepe ego audivi
Q. Maxumum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae prae-

claros viros solitos ita dicere: cum maiorum imagines in-
tuerentur, vehementissume sibi animum ad virtutem adcendi.
Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in sese 6
habere, set memoria rerum gestarum eam flammam egregiis
viris in pectore crescere neque prius sedari quam virtus
eorum famam atque gloriam adaequaverit. At contra quis 7
est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non pro-
bitate neque industria cum maioribus suis contendat? etiam
homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem
antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis artibus
ad imperia et honores nituntur: proinde quasi praetura et 8
consulatus atque alia omnia huiusce modi per se ipsa clara
et magnifica sint, ac non perinde habeantur ut eorum qui
ea sustinent virtus est. Verum ego liberius altiusque pro- 9
cessi, dum me civitatis morum piget taedetque: nunc ad
inceptum redeo.

Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum 5
Iugurtha, rege Numidarum, gessit, primum quia magnum
et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum 2
superbiae nobilitatis obviam itum est, quae contentio divina
et humana cuncta permiscuit eoque vecordiae processit, ut
studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret.
Set prius quam huiusce modi rei initium expediam, pauca 3
supra repetam, quo ad cognoscundum omnia inlustria magis
magisque in aperto sint.

Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Han- 4
nibal post magnitudinem nominis Romani Italiae opes ma-
xume adtriverat, Masinissa, rex Numidarum, in amicitiam
receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex
virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat,
ob quae victis Carthaginiensibus et capto Suface, cuius in
Africa magnum atque late imperium valuit, populus Roma-
nus quascumque urbis et agros manu ceperat regi dono
dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis 5
permansit: [set] imperi vitaeque eius finis idem fuit.

Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit Mastanabale
et Gulussa fratribus morbo absumptis. Is Adherbalem et
Hiempsalem ex sese genuit Iugurthamque, filium Masta-

nabalis fratris, quem Masinissa, quod ortus ex concubina
erat, privatum dereliquerat, eodem cultu quo liberos suos
domi habuit.
6 Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie,
set multo maxume ingenio validus, non se luxu neque in-
ertiae conrumpendum dedit, set, uti mos gentis illius est,
equitare iaculari, cursu cum aequalibus certare, et cum omnis
gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque
tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus
aut in primis ferire: plurumum facere, minumum ipse de
2 se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat
existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, ta-
men postquam hominem adulescentem exacta sua aetate et
parvis liberis magis magisque crescere intellegit, vehemen-
ter eo negotio permotus multa cum animo suo volvebat.
3 Terrebat eum natura mortalium avida imperi et praeceps
ad explendam animi cupidinem praeterea opportunitas suae
liberorumque aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae
transvorsos agit, ad hoc studia Numidarum in Iugurtham
adcensa, ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne
7 qua seditio aut bellum oriretur anxius erat. Eis difficul-
tatibus circumventus ubi videt neque per vim neque insidiis
obprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod
erat Iugurtha manu promptus et adpetens gloriae militaris,
statuit eum obiectare periculis et eo modo fortunam tem-
ptare.
2 Igitur bello Numantino Micipsa cum populo Romano
equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel osten-
tando virtutem vel hostium saevitia facile eum occasurum,
3 praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Set ea res
4 longe aliter ac ratus erat evenit. Nam Iugurtha, ut erat
inpigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui
tum Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit,
multo labore multaque cura, praeterea modestissume pa-
rendo et saepe obviam eundo periculis in tantam claritudi-
nem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Nu-
5 mantinis maxumo terrori esset. Ac sane, quod difficillu-
mum in primis est, et proelio strenuus erat et bonus con-

silio, quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex
audacia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur impe- 6
rator omnis fere res asperas per Iugurtham agere, in ami-
cis habere, magis magisque eum in dies amplecti, quippe
cuius neque consilium neque inceptum ullum frustra erat.
Huc adcedebat munificentia animi et ingeni sollertia, quis 7
rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat.
Ea tempestate in exercitu nostro fuere conplures novi at- 8
que nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant,
factiosi domi, potentes apud socios, clari magis quam ho-
nesti, qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando
adcendebant, si Micipsa rex occidisset, fore uti solus imperi
Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem, Romae
omnia vaenalia esse. Set postquam Numantia deleta P. Scipio 2
dimittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, donatum
atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham in prae-
torium abduxit ibique secreto monuit, ut potius publice
quam privatim amicitiam populi Romani coleret, neu qui-
bus largiri insuesceret: periculose a paucis emi quod mul-
torum esset: si permanere vellet in suis artibus, ultro illi
et gloriam et regnum venturum, sin properantius pergeret,
suamet ipsum pecunia praecipitem casurum. Sic locutus 9
cum litteris eum, quas Micipsae redderet, dimisit. Earum
sententia haec erat: 'Iugurthae tui bello Numantino longe 2
maxuma virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse.
Nobis ob merita sua carus est: ut idem senatui et populo
Romano sit, summa ope nitemur. Tibi quidem pro nostra
amicitia gratulor. [En]habes virum dignum te atque avo suo
Masinissa.' Igitur rex, ubi ea, quae fama acceperat, ex 3
litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute tum gratia
viri permotus flexit animum suum et Iugurtham benificiis
vincere adgressus est statimque eum adoptavit, et testa-
mento pariter cum filiis heredem instituit.

Set ipse paucos post annos morbo atque aetate confe- 4
ctus cum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis
et cognatis itemque Adherbale et Hiempsale filiis dicitur
huiusce modi verba cum Iugurtha habuisse:

'Parvom ego, Iugurtha, te, amisso patre sine spe sine 10

opibus, in regnum meum accepi, existumans non minus
me tibi quam [liberis] si genuissem, ob benificia carum fore,
2 neque [ea] res falsum me habuit. Nam, ut alia magna et
egregia tua omittam, novissume rediens Numantia meque
regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis
Romanos ex amicis amicissumos fecisti: in Hispania nomen
familiae renovatum est: postremo, quod difficillumum inter
3 mortalis est, gloria invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi
natura finem vitae facit, per hanc dexteram, per regni fidem
moneo obtestorque te, uti hos qui tibi genere propinqui, be-
nificio meo fratres sunt, caros habeas, neu malis alienos
4 adiungere quam sanguine coniunctos retinere. Non exerci-
tus neque thensauri praesidia regni sunt, verum amici, quos
neque armis cogere neque auro parare queas: officio et
5 fide pariuntur. Quis autem amicior, quam frater fratri? aut
6 quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equi-
dem ego vobis regnum trado, firmum si boni eritis, sin
mali inbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, dis-
7 cordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugur-
tha, quia aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat
providere decet. Nam in omni certamine qui opulentior
est, etiamsi accipit iniuriam, tamen quia plus potest facere
8 videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite obser-
vate talem hunc virum, imitamini virtutem et enitimini, ne
ego meliores liberos sumpsisse videar quam genuisse.'

11 Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intelle-
gebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tem-
2 pore benigne respondit. Micipsa paucis post diebus moritur.
Postquam illi more regio iusta magnifice fecerant, re-
guli in unum convenerunt, ut inter se de cunctis negotiis
3 disceptarent. Set Hiempsal, qui minumus ex illis erat, natura
ferox et iam antea ignobilitatem Iugurthae, quia materno
genere inpar erat, despiciens, dextra Adherbalem adsedit, ne
4 medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iu-
gurtha foret. Dein tamen, ut aetati concederet fatigatus a
5 fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cum multa
de administrando imperio dissererent, Iugurtha inter alias
res iacit oportere quinquenni consulta et decreta omnia re-

scindi: nam per ea tempora confectum annis Micipsam pa-
rum animo valuisse. Tum idem Hiempsal placere sibi re- 6
spondit: nam ipsum illum tribus proxumis annis [adopta-
tione] in regnum pervenisse. Quod verbum in pectus Iu- 7
gurthae altius quam quisquam ratus erat descendit. Itaque 8
ex eo tempore ira et metu anxius moliri parare atque ea
modo cum animo habere, quibus Hiempsal per dolum cape-
retur. Quae ubi tardius procedunt neque lenitur animus
ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

Primo conventu, quem ab regulis factum supra me- 12
moravi, propter dissensionem placuerat dividi thensauros
finisque imperi singulis constitui. Itaque tempus ad utram- 2
que rem decernitur, set maturius ad pecuniam distribuen-
dam. Reguli interea in loca propinqua thensauris alius alio
concessere. Set Hiempsal in oppido Thirmida forte eius 3
domo utebatur, qui proxumus lictor Iugurthae carus accep-
tusque ei semper fuerat. Quem ille casu ministrum oblatum
promissis onerat inpellitque, uti tamquam sua visens do-
mum eat, portarum clavis adulterinas paret — nam verae
ad Hiempsalem referebantur —, ceterum, ubi res postu-
laret, se ipsum cum magna manu venturum. Numida man- 4
data brevi conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugurthae
milites introducit. Qui postquam in aedis inrupere, divorsi 5
regem quaerere, dormientis alios alios occursantis interfi-
cere, scrutari loca abdita, clausa effringere, strepitu et tu-
multu omnia miscere: cum interim Hiempsal reperitur oc-
cultans se [in] tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus
et ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius, uti iussi
erant, ad Iugurtham referunt.

Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi 13
divolgatur: Adherbalem omnisque qui sub imperio Micipsae
fuerant metus invadit: in duas partis discedunt Numidae:
plures Adherbalem secuntur, set illum alterum bello melio-
res. Igitur Iugurtha quam maxumas potest copias armat, 2
urbis partim vi alias voluntate imperio suo adiungit, omni
Numidiae imperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos 3
miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis
suis, tamen fretus multitudine militum parabat armis con-

4 tendere. Set ubi res ad certamen venit, victus ex proelio
5 profugit in provinciam ac deinde Romam contendit. Tum
Iugurtha patratis consiliis, postquam omni Numidia potie-
batur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere
populum Romanum neque advorsus iram eius usquam nisi
6 in avaritia nobilitatis et pecunia sua spem habere. Itaque
paucis diebus cum auro et argento multo Romam legatos mit-
tit, quis praecipit, primum uti veteres amicos muneribus
expleant, deinde novos adquirant, postremo quaecumque
7 possint largiundo parare ne cunctentur. Set ubi Romam
legati venere et ex praecepto regis hospitibus aliisque, quo-
rum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna mu-
nera misere, tanta conmutatio incessit, ut ex maxuma invidia
8 in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret. Quorum
pars spe alii praemio inducti singulos ex senatu ambiundo
9 nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. Igitur ubi le-
gati satis confidunt, die constituto senatus utrisque datur.
Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus:

14 'Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens mihi
praecepit, uti regni Numidiae tantum modo procurationem
existumarem meam, ceterum ius et imperium eius penes vos
esse, simul eniterer domi militiaeque quam maxumo usui
esse populo Romano, vos mihi cognatorum, vos adfinium
loco ducerem: si ea fecissem, in vostra amicitia exercitus
2 divitias munimenta regni me habiturum. Quae cum prae-
cepta parentis mei agitarem, Iugurtha, homo omnium quos
terra sustinet sceleratissumus, contempto imperio vostro Ma-
sinissae me nepotem et iam ab stirpe socium atque amicum
populi Romani regno fortunisque omnibus expulit.

3 Atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseriarum
venturus eram, vellem potius ob mea quam ob maiorum
meorum benificia possem a vobis auxilium petere, ac ma-
xume deberi mihi benificia a populo Romano, quibus non
egerem, secundum ea, si desideranda erant, uti debitis
4 uterer. Set quoniam parum tuta per se ipsa probitas est,
neque mihi in manu fuit Iugurtha qualis foret, ad vos con-
fugi, patres conscripti, quibus, quod mihi miserrumum est,
cogor prius oneri quam usui esse.

Ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti 5
sunt aut in suis dubiis rebus societatem vostram adpetive-
runt, familia nostra cum populo Romano bello Carthagi-
niensi [amicitiam] instituit, quo tempore magis fides eius
quam fortuna petunda erat. Quorum progeniem vos, patres 6
conscripti, nolite pati me, nepotem Masinissae, frustra a vobis
auxilium petere.

Si ad inpetrandum nihil causae haberem praeter mi- 7
serandam fortunam, quod paulo ante rex genere fama atque
copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops alienas
opes expecto, tamen erat maiestatis populi Romani prohi-
bere iniuriam neque pati cuiusquam regnum per scelus cre-
scere. Verum ego eis finibus eiectus sum, quos maioribus 8
meis populus Romanus dedit, unde pater et avos meus una
vobiscum expulere Sufacem et Carthaginiensis. Vostra be-
nificia mihi erepta sunt, patres conscripti, vos in mea iniuria
despecti estis.

Eheu me miserum! Hucine, Micipsa pater, benificia 9
tua evasere, ut quem tu parem cum liberis [tuis] regnique
participem fecisti, is potissumum stirpis tuae extinctor sit?
Numquam ergo familia nostra quieta erit? semperne in san-
guine ferro fuga vorsabitur? Dum Carthaginienses incolu- 10
mes fuere, iure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere,
vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa
pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe
quis hostis nullus erat, nisi forte quem vos iussissetis. Ecce 11
autem ex inproviso Iugurtha, intoleranda audacia, scelere
atque superbia sese ecferens, fratre meo atque eodem pro-
pinquo suo interfecto primum regnum eius sceleris sui prae-
dam fecit, post ubi me eisdem dolis non quit capere, nihil
minus quam vim aut bellum expectantem in imperio vostro,
sicut videtis, extorrem patria domo, inopem et copertum
miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in meo regno essem.
Ego sic existumabam, patres conscripti, uti praedicantem 12
audiveram patrem meum: qui vostram amicitiam diligenter
colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex omni-
bus maxume tutos esse. Quod in familia nostra fuit, prae- 13

stitit, uti in omnibus bellis adesset vobis: nos uti per otium
tuti simus, in vostra manu est, patres conscripti.
14 Pater nos duos fratres reliquit, tertium Iugurtham be-
nificiis suis ratus est coniunctum nobis fore. Alter eorum
15 necatus est, alterius ipse ego manus inpias vix effugi. Quid
agam? aut quo potissumum infelix adcedam? Generis prae-
sidia omnia extincta sunt: pater, uti necesse erat, naturae
concessit: fratri, quem minume decuit, propincus per sce-
lus vitam eripuit: adfinis amicos propinquos ceteros meos
alium alia clades obpressit: capti ab Iugurtha pars in cru-
cem acti, pars bestiis obiecti sunt, pauci, quibus relicta
est anima, clausi in tenebris, cum maerore et luctu morte
graviorem vitam exigunt.
16 Si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis adversa
facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid ex inproviso
mali accidisset, vos inplorarem, patres conscripti, quibus
pro magnitudine imperi ius et iniurias omnis curae esse de-
17 cet. Nunc vero exul patria domo, solus atque omnium ho-
nestarum rerum egens, quo adcedam aut quos adpellem?
nationesne an reges, qui omnes familiae nostrae ob vo-
stram amicitiam infesti sunt? An quoquam mihi adire licet,
ubi non maiorum meorum hostilia monumenta pluruma sint,
aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis
hostis fuit?
18 Postremo Masinissa nos ita instituit, patres conscripti,
ne quem coleremus nisi populum Romanum, ne societates
neu foedera nova acciperemus, abunde magna praesidia no-
bis in vostra amicitia fore: si huic imperio fortuna mutare-
19 tur, una occidundum nobis esse. Virtute ac deis volentibus
magni estis et opulenti, omnia secunda et oboedientia sunt:
quo facilius sociorum iniurias curare licet.
20 Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Iugur-
thae parum cognita transvorsos agat, quos ego audio ma
xuma ope niti, ambire fatigare vos singulos, ne quid de
absente incognita causa statuatis: fingere me verba et fu-
21 gam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam
illum, quoius inpio facinore in has miserias proiectus sum,
eadem haec simulantem videam, et aliquando aut apud vos

aut apud deos inmortalis rerum humanarum cura oriatur:
ne ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est,
omnibus malis excruciatus inpietatis in parentem nostrum,
fratris mei necis mearumque miseriarum gravis poenas
reddat.

Iamiam, frater animo meo carissume, quamquam tibi 22
inmaturo, et unde minume decuit, vita erepta est, tamen
laetandum magis quam dolendum puto casum tuum: non 23
enim regnum, set fugam exilium egestatem et omnis has
quae me premunt aerumnas cum anima simul amisisti. At
ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, re-
rum humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam,
tuasne iniurias persequar ipse auxili egens, an regno con-
sulam, cuius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet.
Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, neu iure 24
contemptus viderer, si defessus malis iniuriae concessissem.
Nunc neque vivere lubet neque mori licet sine dedecore.

Patres conscripti, per vos, per liberos atque parentis 25
vostros, per maiestatem populi Romani, subvenite mihi mi-
sero, ite obviam iniuriae, nolite pati regnum Numidiae,
quod vostrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae
tabescere.'

Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae, 15
largitione magis quam causa freti, paucis respondent: Hiemp-
salem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum: Adher-
balem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit,
queri quod iniuriam facere nequivisset: Iugurtham ab se-
natu petere, ne se alium putarent, ac Numantiae cognitus
esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde 2
utrique curia egrediuntur. Senatus statim consulitur. Fau-
tores legatorum, praeterea [senatus] magna pars, gratia
depravata, Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtutem
extollere laudibus: gratia voce, denique omnibus modis pro
alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur.
At contra pauci, quibus bonum et aecum divitiis carius erat, 3
subveniundum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vin-
dicandam censebant, set ex omnibus maxume M. Aemilius
Scaurus, homo nobilis, inpiger factiosus, avidus potentiae

honoris divitiarum, ceterum vitia sua callide occultans. Is
postquam vidit regis largitionem famosam inpudentemque,
veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam
16 adcenderet, animum a consueta lubidine continuit. Vicit
tamen in senatu pars illa, quae vero precium aut gratiam
2 anteferebat. Decretum fit, uti decem legati regnum, quod
Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem divide-
rent. Cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo cla-
rus et tum in senatu potens, quia consul G. Graccho et
M. Fulvio Flacco interfectis acerrume victoriam nobilitatis
3 in plebem exercuerat. Eum Iugurtha tametsi Romae in
inimicis habuerat, tamen adcuratissime recepit: dando et
pollicendo multa perfecit, uti famae fide, postremo omnibus
suis rebus commodum regis anteferret. Relicuos legatos
4 eadem via adgressus, plerosque capit: paucis carior fides
5 quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mau-
retaniam adtingit, agro virisque opulentior, Iugurthae tra-
ditur, illam alteram specie quam usu potiorem, quae por-
tuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.
17 Res postulare videtur Africae situm paucis exponere
et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit,
2 adtingere. Set quae loca et nationes ob calorem aut aspe-
ritatem, item solitudines minus frequentata sunt, de eis haut
facile conpertum narraverim, cetera quam paucissumis ab-
solvam.
3 In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Afri-
cam posuere, pauci tantum modo Asiam et Europam esse,
4 set Africam in Europa. Ea finis habet ab occidente fretum
nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem latitudinem,
5 quem locum Catabathmon incolae adpellant. Mare saevom
inportuosum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbore
6 infecundus: caelo terraque paenuria aquarum. Genus ho-
minum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque
senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere: nam
morbus haut saepe quemquam superat. Ad hoc malifici ge-
7 neris pluruma animalia. Set qui mortales initio Africam
habuerint, quique postea adcesserint, aut quo modo inter
se permixti sint, quamquam ab ea fama, quae plerosque

obtinet divorsum est, tamen uti ex libris Punicis, qui regis
Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est utique rem
sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissumis
dicam. Ceterum fides eius rei penes auctores erit.

Africam initio habuere Gaetuli et Libues, asperi incul- 18
tique, quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum uti
pecoribus. Ei neque moribus neque lege aut imperio cuius- 2
quam regebantur: vagi palantes quas nox coegerat sedes
habebant. Set postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri 3
putant, interiit, exercitus eius, compositus ex variis genti-
bus, amisso duce ac passim multis sibi quisque imperium
petentibus brevi dilabitur. Ex eo numero Medi *et* Persae 4
et Armenii navibus in Africam transvecti proxumos nostro
mari locos occupavere, set Persae intra Oceanum magis ei- 5
que alveos navium invorsos pro tuguriis habuere, quia ne-
que materia in agris neque ab Hispanis emundi aut mu-
tandi copia erat: mare magnum et ignara lingua conmercio
prohibebant. Ei paulatim per conubia Gaetulos secum 6
miscuere, et quia saepe temptantes agros alia deinde alia 7
loca petiverant, semet ipsi nomadas adpellavere. Ceterum 8
adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vo-
cant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae
sunt. Medis autem et Armeniis adcessere Libues — nam 9
ei propius mare Africum agitabant, Gaetuli sub sole ma-
gis, haut procul ab ardoribus — eique mature oppida ha-
buere: nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se in-
stituerant. Nomen eorum paulatim Libues conrupere, bar- 10
bara lingua Mauros pro Medis adpellantes. Set res Per- 11
sarum brevi adolevit: ac postea nomine Numidae, propter
multitudinem a parentibus digressi, possedere ea loca, quae
proxuma Carthagine Numidia adpellatur. Deinde utrique 12
alteris freti finitumos armis aut metu sub imperium suum
coegere, nomen gloriamque sibi addidere, magis ei, qui ad
nostrum mare processerant, quia Libues quam Gaetuli minus
bellicosi. Denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis
possessa est, victi omnes in gentem nomenque imperantium
concessere.

Postea Phoenices, pars imperi cupidine, alii multitu- 19

dinis domi minuendae gratia sollicitata plebe et aliis nova-
rum rerum avidis, Hipponem Hadrumetum Leptim aliasque
urbis in ora marituma condidere, eaeque brevi multum auc-
2 tae pars originibus suis praesidio, aliae decori fuere. Nam
de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, quo-
niam alio properare tempus monet.

3 Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa
dividit, secundo mari prima Curene est, colonia Theraeon,
ac deinceps duae Syrtes, interque eas Leptis, deinde Phi-
laenon arae, quem locum Aegyptum vorsus finem imperi
4 habuere Carthaginienses, post aliae Punicae urbes. Cetera
loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent, proxumi Hi-
5 spania Mauri sunt. Super Numidiam Gaetulos accepimus
6 partim in tuguriis alios incultius vagos agitare, post eos
7 Aethiopas esse, dehinc loca exusta solis ardoribus. Igitur
bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et finis Car-
thaginiensium, quos novissume habuerant, populus Romanus
per magistratus administrabat, Gaetulorum magna pars et
Numidae usque ad flumen Muluccham sub Iugurtha erant,
Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen
cetera ignarus populi Romani itemque nobis neque bello
8 neque pace antea cognitus. De Africa et eius incolis ad
necessitudinem rei satis dictum.

20 Postquam diviso regno legati Africa decessere et Iu-
gurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese
videt, certum esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam
acceperat, omnia Romae venalia esse, simul et illorum pol-
licitationibus adcensus, quos paulo ante muneribus expleve-
2 rat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer bel-
licosus, at is, quem petebat, quietus inbellis, placido ingenio,
3 opportunus iniuriae, metuens magis quam metuendus. Igitur
ex inproviso finis eius cum magna manu invadit, multos mor-
talis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit,
4 pleraque loca hostiliter cum equitatu adcedit, deinde cum
omni multitudine in regnum suum convortit, existumans
Adherbalem dolore permotum iniurias suas manu vindica-
5 turum eamque rem belli caussam fore. At ille, quod neque
se parem armis existumabat et amicitia populi Romani ma-

gis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de in-
iuriis questum misit. Qui tametsi contumeliosa dicta rettu-
lerant, prius tamen omnia pati decrevit quam bellum su-
mere, quia temptatum antea secus cesserat. Neque eo 6
magis cupido Iugurthae minuebatur, quippe qui totum eius
regnum animo iam invaserat. Itaque non, uti antea, cum 7
praedatoria manu, set magno exercitu conparato bellum
gerere coepit et aperte totius Numidiae imperium petere.
Ceterum qua pergebat, urbis agros vastare, praedas agere: 8
suis animum, hostibus terrorem augere. Adherbal ubi in- 21
tellegit eo processum, uti regnum aut relinquendum esset
aut armis retinendum, necessario copias parat et Iugurthae
obvius procedit. Interim haut longe a mari prope Cirtam 2
oppidum utriusque exercitus consedit et quia diei extre-
mum erat, proelium non inceptum. Set ubi plerumque
noctis processit, obscuro etiamtum lumine milites Iugurthini
signo dato castra hostium invadunt: semisomnos partim alios
arma sumentis fugant funduntque: Adherbal cum paucis
equitibus Cirtam profugit, et ni multitudo togatorum fuis-
set, quae Numidas insequentis moenibus prohibuit, uno
die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret.
Igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turribusque et 3
machinis omnium generum expugnare adgreditur, maxume
festinans tempus legatorum antecapere, quos ante proelium
factum ab Adherbale Romam missos audiverat.

Set postquam senatus de bello eorum accepit, tres adu- 4
lescentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant, se-
natus populique Romani verbis nuntient: velle et censere,
eos ab armis discedere [de controvorsiis suis iure potius 22
quam bello disceptare]: ita seque illisque dignum esse. Le-
gati in Africam maturantes veniunt, eo magis quod Romae,
dum proficisci parant, de proelio facto et obpugnatione Cir-
tae audiebatur: set is rumor clemens erat. Quorum Iugur- 2
tha accepta oratione respondit: sibi neque maius quicquam
neque carius auctoritate senatus esse: ab adulescentia ita se
enisum, ut ab optumo quoque probaretur: virtute non ma-
litia P. Scipioni, summo viro, placuisse: ob easdem artis
a Micipsa, non paenuria liberorum, in regnum adoptatum
esse: ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo 3

4 animum suum iniuriam minus tolerare: Adherbalem dolis
vitae suae insidiatum: quod ubi conperisset, sceleri eius
obviam isse: populum Romanum neque recte neque pro
bono facturum, si ab iure gentium sese prohibuerit: postre-
mo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum.' Ita
5 utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.

23 Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est neque
propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo
atque fossa moenia circumdat, turris extruit easque praesi-
diis firmat, praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis
temptare, defensoribus moenium praemia modo modo for-
midinem ostentare, suos hortando ad virtutem adrigere,
2 prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit
omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum,
auxili spem nullam, paenuria rerum necessariarum bellum
trahi non posse, ex eis, qui una Cirtam profugerant, duos
maxume inpigros delegit: eos multa pollicendo ac mise-
rando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones
24 noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent. Numi-
dae paucis diebus iussa efficiunt: litterae Adherbalis in se-
natu recitatae, quarum sententia haec fuit:

2 'Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres con-
scripti, set vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido extin-
guendi me invasit, ut neque vos neque deos inmortalis in
3 animo habeat, sanguinem meum quam omnia malit. Itaque
quintum iam mensem socius et amicus populi Romani armis
obsessus teneor, neque mihi Micipsae patris mei benificia
neque vostra decreta auxiliantur: ferro an fame acrius ur-
4 guear incertus sum. Plura de Iugurtha scribere dehortatur
me fortuna mea: et iam antea expertus sum parum fidei
5 miseris esse. Nisi tamen intellego illum supra quam ego
sum petere, neque simul amicitiam vostram et regnum meum
sperare. Utrum gravius existumet, nemini occultum est.
6 Nam initio occidit Hiempsalem, fratrem meum, deinde patrio
regno me expulit: quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad
7 vos. Verum nunc vostrum regnum armis tenet, me, quem
vos imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: lega-
8 torum verba quanti fecerit pericula mea declarant. Quid

est relicum, nisi vis vostra, quo moveri possit? Nam ego 9
quidem vellem, et haec quae scribo, et illa quae antea in
senatu questus sum, vana forent potius quam miseria mea
fidem verbis faceret. Set quoniam eo natus sum, ut Iu- 10
gurthae scelerum ostentui essem, non iam mortem neque
aerumnas, tantum modo inimici imperium et cruciatus cor-
poris deprecor. Regno Numidiae, quod vostrum est, uti
lubet, consulite: me manibus inpiis eripite, per maiestatem
imperi, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria re-
manet avi mei Masinissae.'

His litteris recitatis fuere qui exercitum in Africam 25
mittundum censerent et quam primum Adherbali subve-
niundum, de Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam
legatis non paruisset. Set ab eisdem illis regis fautoribus 2
summa ope enisum, ne tale decretum fieret. Ita bonum 3
publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia de-
victum. Legantur tamen in Africam maiores natu nobiles, 4
amplis honoribus usi, in quis fuit M. Scaurus, de quo
supra memoravimus, consularis et tum senatus princeps.
Ei, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obsecrati, 5
triduo navim ascendere. Dein brevi Uticam adpulsi litteras
ad Iugurtham mittunt, quam ocissume ad provinciam ad-
cedat, seque ad eum ab senatu missos. Ille ubi accepit ho- 6
mines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat,
contra inceptum suum venisse, primo conmotus, metu atque
lubidine divorsus agitabatur: timebat iram senatus, ni pa- 7
ruisset legatis: porro animus cupidine caecus ad inceptum
scelus rapiebatur. Vicit tamen in avido ingenio pravom 8
consilium. Igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam 9
inrumpere nititur, maxume sperans diducta manu hostium
aut vi aut dolis sese casum victoriae inventurum. Quod 10
ubi secus procedit, neque quod intenderat efficere potest ut
prius quam legatos conveniret Adherbalis potiretur, ne am-
plius morando Scaurum, quem plurumum metuebat, in-
cenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac 11
tametsi senati verbis graves minae nuntiabantur, quod ab
obpugnatione non desisteret, multa tamen oratione con-
sumpta legati frustra discessere.

26 Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute
moenia defensabantur, confisi deditione facta propter mag-
nitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali sua-
dent uti seque et oppidum Iugurthae tradat, tantum ab eo
2 vitam paciscatur: de ceteris senatui curae fore. At ille,
tametsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen quia
penes eosdem, si advorsaretur, cogundi potestas erat, ita,
3 uti censuerant Italici, deditionem facit. Iugurtha in primis
Adherbalem excruciatum necat, deinde omnis puberes Nu-
midas atque negotiatores promiscue, uti quisque armatis
obvius fuerat, interficit.

27 Quod postquam Romae cognitum est et res in senatu
agitari coepta, eidem illi ministri regis interpellando ac saepe
gratia, interdum iurgiis trahundo tempus atrocitatem facti
2 leniebant. Ac ni G. Memmius, tribunus plebei designatus,
vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum
edocuisset, id agi, ut per paucos factiosos Iugurthae scelus
condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consulta-
tionibus dilapsa foret: tanta vis gratiae atque pecuniae re-
3 gis erat. Set ubi senatus delicti conscientia populum timet,
lege Sempronia provinciae futuris consulibus Numidia atque
4 Italia decretae: consules declarati P. Scipio Nasica, L. Be-
stia [Calpurnius]: Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit:
5 deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur, sti-
pendium aliaque, quae bello usui forent, decernuntur.

28 At Iugurtha contra spem nuntio accepto, quippe cui
Romae omnia vaenum ire in animo haeserat, filium et cum
eo duos familiaris ad senatum legatos mittit, eisque, uti illis
quos Hiempsale interfecto miserat, praecipit, omnis mortalis
2 pecunia adgrediantur. Qui postquam Romam adventabant,
senatus a Bestia consultus est, placeretne legatos Iugurthae
recipi moenibus: eique decrevere, nisi regnum ipsumque
deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia de-
3 cederent. Consul Numidis ex senatus decreto nuntiari iubet:
ita infectis rebus illi domum discedunt.

4 Interim Calpurnius parato exercitu legat sibi homines
nobilis factiosos, quorum auctoritate quae deliquisset mu-
nita fore sperabat: in quis fuit Scaurus, cuius de natura

et habitu supra memoravimus. Nam in consule nostro mul- 5
tae bonaeque artes et animi et corporis erant, quas omnis ava-
ritia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis pro-
videns, belli haut ignarus, firmissumus contra pericula et
insidias. Set legiones per Italiam Regium atque inde Si- 6
ciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. Igitur Cal- 7
purnius initio paratis conmeatibus acriter Numidiam ingres-
sus est multosque mortalis et urbis aliquot pugnando cepit.
Set ubi Iugurtha per legatos pecunia temptare bellique, quod 29
administrabat, asperitatem ostendere coepit, animus aeger
avaritia facile convorsus est. Ceterum socius et administer 2
omnium consiliorum adsumitur Scaurus, qui tametsi a prin-
cipio plerisque ex factione eius conruptis acerrume regem
inpugnaverat, tamen magnitudine pecuniae a bono honesto-
que in pravom abstractus est. Set Iugurtha primo tantum 3
modo belli moram redimebat, existumans sese aliquid inte-
rim Romae pretio aut gratia effecturum: postea vero quam
participem negoti Scaurum accepit, in maxumam spem ad-
ductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus
pactionibus praesens agere. Ceterum interea fidei causa 4
mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iugurthae
Vagam: cuius rei species erat acceptio frumenti, quod
Calpurnius palam legatis imperaverat, quoniam deditionis
mora induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in 5
castra venit ac pauca praesenti consilio locutus de invidia
facti sui atque uti in deditionem acciperetur, relicua cum
Bestia et Scauro secreta transigit: dein postero die quasi
per saturam sententiis exquisitis in deditionem accipitur.
Set, uti pro consilio imperatum erat, elephanti triginta, pe- 6
cus atque equi multi cum parvo argenti pondere quaestori
traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos 7
proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

Postquam res in Africa gestas quoque modo actae fo- 30
rent fama divolgavit, Romae per omnis locos et conventus
de facto consulis agitari. Apud plebem gravis invidia, patres
solliciti erant: probarentne tantum flagitium an decretum
consulis subvorterent parum constabat. Ac maxume eos 2
potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur,

3 a vero bonoque inpediebat. At G. Memmius, cuius de liber-
tate ingeni et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter
dubitationem et moras senatus contionibus populum ad vin-
dicandum hortari, monere ne rem publicam, ne libertatem
suam desererent, multa superba et crudelia facinora nobi-
litatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis ani-
mum incendebat.

4 Set quoniam ea tempestate Romae Memmi facundia
clara pollensque fuit, decere existumavi, unam ex tam mul-
tis orationem eius perscribere, ac potissumum ea dicam,
quae in contione post reditum Bestiae huiuscemodi verbis
disseruit:

31 'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium
rei publicae omnia superet: opes factionis, vostra patientia,
ius nullum, ac maxume quod innocentiae plus periculi quam
2 honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his annis quin-
decim quam ludibrio fueritis superbiae paucorum, quam
foede quamque inulti perierint vostri defensores, ut vobis
3 animus ab ignavia atque socordia conruptus sit, qui ne nunc
quidem obnoxiis inimicis exurgitis, atque etiam nunc timetis
4 eos, quibus decet terrori esse. Set quamquam haec talia
sunt, tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit.
5 Certe ego libertatem, quae mihi a parente meo tradita est,
experiar: verum id frustra an ob rem faciam, in vostra
manu situm est, Quirites.

6 Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vostri fecere,
uti contra iniurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione
opus est: necesse est suomet ipsi more praecipites eant.
7 Occiso Tiberio Graccho, quem regnum parare aiebant, in
plebem Romanam quaestiones habitae sunt: post G. Gracchi
et M. Fulvi caedem item vostri ordinis multi mortales in
carcere necati sunt: utriusque cladis non lex, verum lubido
8 eorum finem fecit. Set sane fuerit regni paratio plebi sua
restituere: quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur,
9 iure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini
aerarium expilari, reges et populos liberos paucis nobilibus
vectigal pendere, penes eosdem et summam gloriam et ma-
xumas divitias esse: tamen haec talia facinora inpune susce-

pisse parum habuere, itaque postremo leges maiestas vostra,
divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, 10
qui ea fecere, pudet aut paenitet, set incedunt per ora vostra
magnifici, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos
ostentantes: proinde quasi ea honori, non praedas habeant.
Servi aere parati iniusta imperia dominorum non perferunt· 11
vos, Quirites, in imperio nati, aequo animo servitutem tole-
ratis?

At qui sunt ei, qui rem publicam occupavere? Homines 12
sceleratissumi, cruentis manibus, inmani avaritia, nocentis-
sumi et eidem superbissumi, quibus fides decus pietas, post-
remo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. Pars 13
eorum occidisse tribunos plebei, alii quaestiones iniustas,
plerique caedem in vos fecisse pro munimento habent. Ita 14
quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus est: metum
ab scelere suo ad ignaviam vostram transtulere: quos omnis
eadem cupere, eadem odisse [eadem metuere] in unum
coegit. Set haec inter bonos amicitia, inter malos factio est. 15
Quod si tam vos libertatis curam haberetis, quam illi ad 16
dominationem adcensi sunt, profecto neque res publica,
sicuti nunc, vastaretur, et benificia vostra penes optumos,
non audacissumos forent. Maiores vostri parandi iuris et 17
maiestatis constituendae gratia bis per secessionem armati
Aventinum occupavere, vos pro libertate, quam ab illis ac-
cepistis, nonne summa ope nitemini? atque eo vehemen-
tius, quo maius dedecus est parta amittere, quam omnino
non paravisse.

Dicet aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum in eos, 18
qui hosti prodidere rem publicam? Non manu neque vi,
quod magis vos fecisse quam illis accidisse indignum est,
verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae. Qui si 19
dediticius est, profecto iussis vostris oboediens erit, sin ea
contemnet, scilicet existumabitis, qualis illa pax aut deditio
sit, ex qua ad Iugurtham scelerum inpunitas, ad paucos
potentis maxumae divitiae, ad rem publicam damna atque
dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos domi- 20
nationis eorum satietas tenet et illa quam haec tempora ma-
gis placent, cum regna provinciae, leges iura iudicia, bella

atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos
erant, vos autem, hoc est populus Romanus, invicti ab ho-
stibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam
retinere: nam servitutem quidem quis vostrum recusare
audebat?
21 Atque ego, tametsi viro flagitiosissumum existumo in-
pune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissu-
mis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, ni
22 misericordia in pernitiem casura esset. Nam et illis, quan-
tum inportunitatis habent, parum est inpune male fecisse,
nisi deinde faciundi licentia eripitur, et vobis aeterna sol-
licitudo remanebit, cum intellegetis aut serviundum esse
23 aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut
concordiae quae spes est? Dominari illi volunt, vos liberi
esse: facere illi iniurias, vos prohibere: postremo sociis vo-
24 stris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne
in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse?
25 Qua re moneo hortorque vos, ne tantum scelus inpu-
nitum omittatis. Non peculatus aerari factus est, neque per
vim sociis ereptae pecuniae, quae quamquam gravia sunt,
tamen consuetudine iam pro nihilo habentur: hosti acer-
rumo prodita senatus auctoritas, proditum imperium vostrum
26 est: domi militiaeque res publica vaenalis fuit. Quae nisi
quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit relicum,
nisi ut illis, qui ea fecere, oboedientes vivamus? Nam inpune
quae lubet facere id est regem esse.
27 Neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis vostros
perperam quam recte fecisse, set ne ignoscundo malis bonos
28 perditum eatis. Ad hoc in re publica multo praestat benifici
quam malifici inmemorem esse: bonus tantum modo segnior
29 fit ubi neglegas, at malus inprobior. Ad hoc si iniuriae
non sint, haut saepe auxili egeas.'
32 Haec atque alia huiusce modi saepius dicundo Memmius
populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad
Iugurtham mitteretur, eumque interposita fide publica Ro-
mam duceret, quo facilius indicio regis Scauri et reli-
cuorum, quos pecuniae captae accersebant, delicta pate-
fierent.

Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relicti a 2
Bestia exercitui praeerant secuti morem imperatoris sui plu-
ruma et flagitiosissuma facinora fecere: fuere qui auro con- 3
rupti elephantos Iugurthae traderent, alii perfugas vendere,
pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in ani- 4
mos eorum veluti tabes invaserat.

At Cassius perlata rogatione a G. Memmio ac perculsa 5
omni nobilitate ad Iugurtham proficiscitur, eique timido et
ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet, quoniam se
populo Romano dedisset, ne vim quam misericordiam eius
experiri mallet. Privatim praeterea fidem suam interponit,
quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis ea 33
tempestate fama de Cassio erat. Igitur Iugurtha contra de-
cus regium cultu quam maxume miserabili cum Cassio Ro-
mam venit. Ac, tametsi in ipso magna vis animi erat, con- 2
firmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta
ea gesserat, quae supra diximus, G. Baebium tribunum ple-
bei magna mercede parat, cuius inpudentia contra ius et
iniurias omnis munitus foret. At G. Memmius advocata 3
contione, quamquam regi infesta plebes erat et pars in vin-
cula duci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui aperiret, more
maiorum de hoste subplicium sumi, dignitati quam irae ma-
gis consulens sedare motus et animos eorum mollire, post-
remo confirmare fidem publicam per sese inviolatam fore.
Post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha verba facit, 4
Romae Numidiaeque facinora eius memorat, scelera in pa-
trem fratresque ostendit: quibus iuvantibus quibusque mi-
nistris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus,
tamen velle manufesta magis ex illo habere: si verum ape-
riat, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi
sitam, sin reticeat, non sociis saluti fore, set se suasque
spes conrupturum. Deinde, ubi Memmius dicundi finem fe- 34
cit et Iugurtha respondere iussus est, G. Baebius tribunus
plebei, quem pecunia conruptum supra diximus, regem ta-
cere iubet, ac tametsi multitudo, quae in contione aderat,
vehementer adcensa terrebat eum clamore voltu, saepe in-
petu atque aliis omnibus quae ira fieri amat, vicit tamen
inpudentia. Ita populus ludibrio habitus ex contione disce- 2

dit: Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exa-
gitabat, animi augescunt.
35 Erat ea tempestate Romae Numida quidam, nomine
Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, qui quia in dis-
sensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et
2 Adherbale interfecto profugus ex patria abierat. Huic Sp.
Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio
Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe
Masinissae sit Iugurthamque ob scelera invidia cum metu
3 urgueat, regnum Numidiae ab senatu petat. Avidus consul
belli gerundi movere quam senescere omnia malebat: ipsi
4 provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quae
postquam Massiva agitare coepit neque Iugurthae in amicis
satis praesidi est, quod eorum alium conscientia, alium mala
fama et timor inpediebat, Bomilcari, proxumo ac maxume
fido sibi, imperat, precio, sicuti multa confecerat, insidiatores
Massivae paret, ac maxume occulte: sin id parum procedat,
5 quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis
mandata exequitur et per homines talis negoti artifices iti-
nera egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta
6 explorat: deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur
unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paulo
inconsultius Massivam adgreditur: illum obtruncat, set ipse
deprehensus multis hortantibus et in primis Albino consule
7 indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque quam
ex iure gentium Bomilcar, comes eius qui Romam fide pu-
8 blica venerat. At Iugurtha manufestus tanti sceleris non
prius omisit contra verum niti, quam animum advortit su-
9 pra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur,
quamquam in priori actione ex amicis quinquaginta vades
dederat, regno magis quam vadibus consulens clam in Nu-
midiam Bomilcarem dimittit, veritus ne relicuos popularis
metus invaderet parendi sibi, si de illo subplicium sumptum
10 foret. Et ipse paucis diebus eodem profectus est, iussus a
senatu Italia decedere. Set postquam Roma egressus est,
fertur saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse: 'O ur-
bem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.'
36 Interim Albinus renovato bello conmeatum stipendium

aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Africam por-
tare: ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tem-
pus haut longe aberat, armis aut deditione aut quovis modo
bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia et alias 2
deinde alias morae causas facere, polliceri deditionem ac
deinde metum simulare, cedere instanti et paulo post ne sui
diffiderent instare: ita belli modo modo pacis mora consu-
lem ludificari. Ac fuere qui tum Albinum haut ignarum 3
consili regis existumarent neque ex tanta properantia tam
facile tractum bellum socordia magis quam dolo crederent.
Set postquam dilapso tempore comitiorum dies adventabat, 4
Albinus Aulo fratre in castris pro praetore relicto Romam
decessit.

Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter 37
res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni 2
plebei, resistentibus conlegis continuare magistratum nite-
bantur, quae dissensio totius anni comitia inpediebat. Ea 3
mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris
relictum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore
exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense Ianua-
rio ex hibernis in expeditionem evocat, magnisque itineribus
hieme aspera pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis then-
sauri erant. Quod quamquam et saevitia temporis et oppor- 4
tunitate loci neque capi neque obsideri poterat — nam cir-
cum murum, situm in praerupti montis extremo, planities
limosa hiemantibus aquis paludem fecerat —, tamen aut
simulandi gratia quo regi formidinem adderet, aut cupidine
caecus ob thensauros oppidi potiundi, vineas agere aggerem
iacere aliaque quae incepto usui forent properare. At Iugur- 38
tha cognita vanitate atque inperitia legati subdolus eius au-
gere amentiam, missitare subplicantis legatos, ipse quasi
vitabundus per saltuosa loca et tramites exercitum ductare.
Denique Aulum spe pactionis perpulit uti relicto Suthule in 2
abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur [ita de-
licta occultiora fuere]. Interea per homines callidos diu 3
noctuque exercitum temptabat, centuriones ducesque tur-
marum partim uti transfugerent conrumpere, alii signo dato
locum uti desererent. Quae postquam ex sententia instruit, 4

intempesta nocte de inproviso multitudine Numidarum Auli
5 castra circumvenit. Milites Romani, perculsi tumultu in-
solito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos con-
firmare, trepidare omnibus locis: vis magna hostium, cae-
lum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps:
6 postremo fugere an manere tutius foret in incerto erat. Set
ex eo numero, quos paulo ante conruptos diximus, cohors
una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis grega-
riis militibus transiere ad regem, et centurio primi pili ter-
tiae legionis per munitionem, quam uti defenderet accepe-
rat, locum hostibus introeundi dedit, eaque Numidae cuncti
7 inrupere. Nostri foeda fuga, plerique abiectis armis, pro-
8 xumum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum
9 hostis, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Deinde
Iugurtha postero die cum Aulo in conloquio verba facit:
tametsi ipsum cum exercitu fame et ferro clausum teneret,
tamen se memorem humanarum rerum, si secum foedus
faceret, incolumis omnis sub iugum missurum: praeterea
10 uti diebus decem Numidia decederet. Quae quamquam
gravia et flagiti plena erant, tamen, quia mortis metum
intuebantur, sicuti regi lubuerat, pax convenit.

39 Set ubi ea Romae conperta sunt, metus atque maeror
civitatem invasere. Pars dolere pro gloria imperi, pars in-
solita rerum bellicarum timere libertati: Aulo omnes in-
festi, ac maxume qui bello saepe praeclari fuerant, quod
armatus dedecore potius quam manu salutem quaesiverat.
2 Ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde
periculum timens senatum de foedere consulebat, et tamen
interim exercitui subplementum scribere, ab sociis et no-
mine Latino auxilia accersere, denique omnibus modis fes-
3 tinare. Senatus ita uti par fuerat decernit suo atque populi
4 iniussu nullum potuisse foedus fieri. Consul inpeditus a
tribunis plebei ne quas paraverat copias secum portaret,
paucis diebus in Africam proficiscitur: nam omnis exer-
citus, uti convenerat, Numidia deductus in provincia hie-
5 mabat. Postquam eo venit, quamquam persequi Iugurtham
et mederi fraternae invidiae animo ardebat, cognitis mi-
litibus, quos praeter fugam soluto imperio licentia atque

lascivia conruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agi-
tandum.
Interim Romae G. Mamilius Limetanus tribunus plebei 40
rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos,
quorum consilio Iugurtha senati decreta neglegisset, quique
ab eo in legationibus aut imperiis pecunias accepissent, qui
elephantos quique perfugas tradidissent, item qui de pace
aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi 2
partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuen-
tes, quoniam aperte resistere non poterant quin illa et alia
talia placere sibi faterentur, occulte per amicos ac maxume
per homines nominis Latini et socios Italicos inpedimenta
parabant. Set plebes incredibile memoratu est quam in- 3
tenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit, magis odio
nobilitatis cui mala illa parabantur, quam cura rei publi-
cae: tanta lubido in partibus erat. Igitur ceteris metu per- 4
culsis M. Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra do-
cuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam-
tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quaesitores
rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur.
Set quaestio exercita aspere violenterque ex rumore et lu- 5
bidine plebis: ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate ple-
bem ex secundis rebus insolentia ceperat.
Ceterum mos partium [popularium] et [senatus] fac- 41
tionum ac deinde omnium malarum artium paucis ante an-
nis Romae ortus est otio atque abundantia earum rerum,
quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem dele- 2
tam populus et senatus Romanus placide modesteque inter
se rem publicam tractabant, neque gloriae neque dominatio-
nis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus
civitatem retinebat. Set ubi illa formido mentibus decessit, 3
scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque super-
bia incessere. Ita quod in advorsis rebus optaverant otium, 4
postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque 5
coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidi-
nem vortere, sibi quisque ducere trahere rapere. Ita omnia
in duas partis abstracta sunt, res publica, quae media fue-
rat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat, 6

plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus po-
7 terat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur: penes
eosdem aerarium provinciae magistratus, gloriae triumphi-
que erant, populus militia atque inopia urguebatur: prae-
8 das bellicas imperatores cum paucis diripiebant: interea
parentes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori con-
9 finis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia
sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare omnia,
nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa praeci-
10 pitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt qui veram
gloriam iniustae potentiae anteponerent, moveri civitas et
42 dissensio civilis quasi permixtio terrae oriri coepit. Nam
postquam Tiberius et G. Gracchus, quorum maiores Punico
atque aliis bellis multum rei publicae addiderant, vindicare
plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere coe-
pere, nobilitas noxia atque eo perculsa modo per socios ac
nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes
societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam
ierat, et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem
ingredientem Gaium, tribunum alterum, alterum triumvirum
coloniis deducundis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat.
2 Et sane Gracchis cupidine victoriae haut satis moderatus
3 animus fuit. Set bono vinci satius est quam malo more in-
4 iuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua
usa multos mortalis ferro aut fuga extinxit plusque in reli-
cum sibi timoris quam potentiae addidit. Quae res plerum-
que magnas civitates pessum dedit, dum alteri alteros vin-
cere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt. Set de
studiis partium et omnis civitatis moribus si singulatim aut
pro magnitudine parem disserere, tempus quam res ma-
5 turius me deserat. Quam ob rem ad inceptum redeo.

43 Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam Q. Me-
tellus et M. Silanus consules de senatus sententia provincias
inter se partiverant, Metelloque Numidia evenerat, acri viro
et quamquam advorso populi partium fama tamen aequa-
2 bili et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus
est, alia omnia sibi cum conlega ratus, ad bellum, quod
3 *gesturus erat, animum* intendit. Igitur diffidens veteri exer-

citui, milites scribere praesidia undique accersere, arma
tela, equos et cetera instrumenta militiae parare, ad hoc
conmeatum adfatim, denique omnia, quae in bello vario et
multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea 4
patranda senatus auctoritate, socii nomenque Latinum et
reges ultro auxilia mittundo, postremo omnis civitas summo
studio adnitebatur. Itaque ex sententia omnibus rebus pa- 5
ratis conpositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe
civium cum propter artis bonas tum maxume quod advor-
sum divitias invictum animum gerebat et avaritia magistra-
tuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae
hostiumque auctae erant.

Set ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. 44
Albino pro consule iners inbellis, neque periculi neque
laboris patiens, lingua quam manu promptior, praedator
ex sociis et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia
habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollici- 2
tudinis quam ex copia militum auxili aut spei bonae adce-
debat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum 3
tempus comitiorum mora inminuerat et expectatione eventus
civium animos intentos putabat, non prius bellum adtin-
gere quam maiorum disciplina milites laborare coëgisset.
Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, 4
postquam decreverat non egredi provincia, quantum tem-
poris aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis
castris habebat, nisi cum odos aut pabuli egestas locum
mutare subegerat. Set neque muniebantur, neque more 5
militari vigiliae deducebantur: uti cuique lubebat, ab signis
aberat: lixae permixti cum militibus diu noctuque vagaban-
tur: et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et
mancipiorum praedas certantes agere, eaque mutare cum
mercatoribus vino advectitio et aliis talibus, praeterea fru-
mentum publice datum vendere, panem in dies mercari:
postremo quaecunque dici aut fingi queunt ignaviae luxu-
riaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere et alia am-
plius. Set in ea difficultate Metellum non minus quam in 45
rebus hostilibus magnum et sapientem virum fuisse conpe-
rior: tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque mo-

2 deratum: namque edicto primum adiumenta ignaviae sustulisse, ne quisquam in castris panem aut quem alium coctum cibum venderet, ne lixae exercitum sequerentur, ne miles gregarius in castris neve in agmine servum aut iumentum haberet: ceteris arte modum statuisse. Praeterea transvorsis itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere et eas ipse cum legatis circumire, item in agmine in primis modo modo in postremis, saepe in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, ut cum signis frequentes in-
3 cederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confirmavit.

46 Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat ex nuntiis accepit, simul de innocentia eius certior Roma factus, diffidere suis rebus ac tum demum veram deditionem facere
2 conatus est. Igitur legatos ad consulem cum subpliciis mittit, qui tantum modo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano.

3 Set Metello iam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avi-
4 dum esse. Itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur ac paulatim temptando, postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo persuadet uti Iugurtham maxume vivom, sin id parum procederet necatum sibi traderent: ceterum
5 palam, quae ex voluntate forent regi, nuntiari iubet. Deinde ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numidiam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant: ex oppidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, conmeatum portare, postremo omnia quae imperaren-
6 tur facere. Neque Metellus idcirco minus, set pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere et insidiis locum
7 temptari. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta manu apud primos erat, in postremo G. Marius legatus cum equitibus curabat, in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et

praefectis cohortium dispertiverat, ut cum eis permixti ve-
lites, quocumque adcederent, equitatus hostium propulsa-
rent. Nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia loco- 8
rum et militiae erat, ut absens an praesens, pacem an bel-
lum gerens perniciosior esset in incerto haberetur.

Erat haut longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, 47
oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum vena-
lium totius regni maxume celebratum, ubi et incolere et mer-
cari consueverant Italici generis multi mortales. Huc consul 2
simul temptandi gratia si paterentur, et *ob* opportunitates
loci praesidium inposuit: praeterea imperavit frumentum et
alia quae bello usui forent conportare, ratus, id quod res
monebat, frequentiam negotiatorum et conmeatu iuvatu-
ram exercitum et iam paratis rebus munimento fore.

Inter haec negotia Iugurtha inpensius modo legatos 3
subplicis mittere, pacem orare, praeter suam liberorum-
que vitam omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, 4
consul inlectos ad proditionem domum dimittebat, regi pa-
cem quam postulabat neque abnuere neque polliceri, et
inter eas moras promissa legatorum expectare. Iugurtha 48
ubi Metelli dicta cum factis conposuit ac se suis artibus
temptari animum advortit, quippe cui verbis pax nuntiaba-
tur, ceterum re bellum asperrumum erat, urbs maxuma
alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium temptati,
coactus rerum necessitudine statuit armis certare. Igitur 2
explorato hostium itinere in spem victoriae adductus ex
opportunitate loci, quam maxumas potest copias omnium ge-
nerum parat ac per tramites occultos exercitum Metelli
antevenit.

Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione 3
possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul, a
quo aberat mons ferme milia [passuum] viginti tractu pari,
vastus ab natura et humano cultu: set ex eo medio quasi
collis oriebatur, in inmensum pertingens, vestitus oleastro
ac murtetis aliisque generibus arborum, quae humi arido
atque harenoso gignuntur. Media autem planities deserta 4
paenuria aquae praeter flumini propinqua loca: ea consita
arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

49 Igitur in eo colle, quem transvorso itinere porrectum
docuimus, Iugurtha extenuata [suorum] acie consedit, ele-
phantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit
eumque edocet quae ageret, ipse propior montem cum omni
2 equitatu et peditibus delectis suos conlocat. Dein singulas
turmas et manipulos circumiens monet atque obtestatur,
uti memores pristinae virtutis et victoriae sese regnumque
suum ab Romanorum avaritia defendant: cum eis certamen
fore, quos antea victos sub iugum miserint: ducem illis
non animum mutatum: quae ab imperatore decuerint, om-
nia suis provisa, locum superiorem, ut prudentes cum in-
peritis, ne pauciores cum pluribus aut rudes cum belli
3 melioribus manum consererent: proinde parati intentique
essent signo dato Romanos invadere: illum diem aut omnis
labores et victorias confirmaturum aut maxumarum aerum-
4 narum initium fore: ad hoc viritim, uti quemque ob mili-
tare facinus pecunia aut honore extulerat, conmonefacere
benifici sui et eum ipsum aliis ostentare: postremo pro cu-
iusque ingenio pollicendo minitando obtestando alium alio
5 modo excitare, cum interim Metellus, ignarus hostium
monte degrediens cum exercitu conspicatur, primo dubius
quidnam insolita facies ostenderet — nam inter virgulta
equi Numidaeque consederant, neque plane occultati hu-
militate arborum, et tamen incerti quidnam esset, cum na-
tura loci tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati —,
6 dein brevi cognitis insidiis paulisper agmen constituit. Ibi
conmutatis ordinibus in dextero latere, quod proxumum hostis
erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit, inter manipulos
funditores et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cor-
nibus locat, ac pauca pro tempore milites hortatus aciem,
sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum deducit.
50 Set ubi Numidas quietos neque colle degredi animadvortit,
veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficere-
tur exercitus, *P.* Rutilium legatum cum expeditis cohorti-
bus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris
antecaperet, existumans hostis crebro inpetu et transvorsis
proeliis iter suum remoraturos et quoniam armis diffide-
2 rent, lassitudinem et sitim militum temptaturos. Deinde ipse

pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paulatim pro-
cedere, Marium post principia habere, ipse cum sinistrae
alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant.

At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos 3
praetergressum videt, praesidio quasi duum milium pedi-
tum montem occupat, qua Metellus descenderat, ne forte
cedentibus advorsariis receptui ac post munimento foret:
dein repente signo dato hostis invadit. Numidae alii post- 4
remos caedere, pars a sinistra ac dextra temptare, infensi
adesse atque instare, omnibus locis Romanorum ordines
conturbare, quorum etiam qui firmioribus animis obvii ho-
stibus fuerant, ludificati incerto proelio ipsi modo eminus
sauciabantur, neque contra feriundi aut conserundi manum
copia erat: ante iam docti ab Iugurtha equites, ubi Roma- 5
norum turma insequi coeperat, non confertim neque in
unum sese recipiebant, set alius alio quam maxume divorsi.
Ita numero priores, si ab persequendo hostis deterrere ne- 6
quiverant, disiectos ab tergo aut lateribus circumveniebant:
sin opportunior fugae collis quam campi fuerat, ea vero con-
sueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere, nostros
asperitas et insolentia loci retinebat. Ceterum facies totius 51
negoti varia incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis
pars cedere alii insequi, neque signa neque ordines obser-
vare, ubi quemque periculum ceperat ibi resistere ac pro-
pulsare: arma, tela, equi viri, hostes atque cives permixti,
nihil consilio neque imperio agi, fors omnia regere. Itaque 2
multum diei processerat, cum etiamtum eventus in incerto
erat. Denique omnibus labore et aestu languidis Metellus 3
ubi videt Numidas minus instare, paulatim milites in unum
conducit, ordines restituit et cohortis legionarias quattuor
advorsum pedites hostium conlocat. Eorum magna pars
superioribus locis fessa consederat. Simul orare et hortari 4
milites ne deficerent neu paterentur hostis fugientis vincere:
neque illis castra esse neque munimentum ullum, quo ce-
dentes tenderent: in armis omnia sita. Set ne Iugurtha 5
quidem interea quietus erat: circumire hortari, renovare
proelium et ipse cum delectis temptare omnia: subvenire
suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat eminus

52 pugnando retinere. Eo modo inter se duo imperatores,
summi viri, certabant, ipsi pares, ceterum opibus disparibus.
2 Nam Metello virtus militum erat, locus advorsus, Iugurthae
3 alia omnia praeter milites opportuna. Denique Romani, ubi
intellegunt neque sibi perfugium esse neque ab hoste copiam
pugnandi fieri — et iam die vesper erat —, advorso colle,
4 sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amisso loco Numidae
fusi fugatique: pauci interiere, plerosque velocitas et regio
hostibus ignara tutata sunt.

5 Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum
pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum
Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aecum locum
deducit ac, dum legatus ad flumen quo praemissus erat
festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat
6 neque remittit quid ubique hostis ageret explorare. Post-
quam Rutilium consedisse iam et animo vacuom accepit
simulque ex Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus ne
legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem,
quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium
itineri obficeret latius porrigit eoque modo ad Rutili castra
53 procedit. Romani ex inproviso pulveris vim magnam ani-
madvortunt: nam prospectum ager arbustis consitus pro-
hibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari, post
ubi aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis ma-
gisque adpropinquare vident, cognita re properantes arma
2 capiunt ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde,
ubi propius ventum est, utrimque magno clamore concurri-
3 tur. Numidae tantum modo remorati, dum in elephantis
auxilium putant, postquam eos inpeditos ramis arborum
atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt, ac
plerique abiectis armis collis aut noctis, quae iam aderat,
4 auxilio integri abeunt. Elephanti quattuor capti, relicui
omnes, numero quadraginta, interfecti.

5 At Romani quamquam itinere atque opere castrorum
et proelio fessi laetique *victoria* erant, tamen, quod Metel-
lus amplius opinione morabatur, instructi intentique ob-
6 viam procedunt: nam dolus Numidarum nihil languidi ne-
7 que remissi patiebatur. Ac primo obscura nocte, postquam

haut procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventa-
rent, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum fa-
cere, et paene inprudentia admissum facinus miserabile,
ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur 8
pro metu repente gaudium mutatur, milites alius alium
laeti adpellant, acta edocent atque audiunt, sua quisque for-
tia facta ad caelum fert. Quippe res humanae ita sese ha-
bent: in victoria vel ignavis gloriari licet, advorsae res
etiam bonos detrectant.

Metellus in eisdem castris quadriduo moratus, saucios 54
cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat,
universos in contione laudat atque agit gratias: hortatur,
ad cetera, quae levia sint, parem animum gerant: pro vi-
ctoria satis iam pugnatum, relicuos labores pro praeda
fore. Tamen interim transfugas et alios opportunos, Iugur- 2
tha ubi gentium aut quid agitaret, cum paucisne esset an
exercitum haberet, ut sese victus gereret, exploratum mi-
sit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat, 3
ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, set
hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli
cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod praeter regios 4
equites nemo omnium Numida ex fuga regem sequitur:
quo cuiusque animus fert, eo discedunt, neque id flagitium
militiae ducitur: ita se mores habent.

Igitur Metellus ubi videt regis etiamtum animum fero- 5
cem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri
non posset, praeterea inicum certamen sibi cum hostibus,
minore detrimento illos vinci quam suos vincere, statuit
non proeliis neque [in] acie, set alio more bellum gerun-
dum. Itaque in loca Numidiae opulentissuma pergit, agros 6
vastat, multa castella et oppida, temere munita aut sine prae-
sidio, capit incenditque, puberes interficit, iubet alia omnia
militum praedam esse. Ea formidine multi mortales Ro-
manis dediti obsides, frumentum et alia quae usui forent
adfatim praebita, ubicumque res postulabat praesidium in-
positum. Quae negotia multo magis quam proelium male 7
pugnatum ab suis regem terrebant: quippe cuius spes omnis 8
in fuga sita erat, sequi cogebatur, et qui sua loca defen-

9 dere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia
quod optumum videbatur consilium capit: exercitum ple-
rumque in eisdem locis operiri iubet, ipse cum delectis
equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus
10 ignoratus Romanos palantis repente adgreditur. Eorum
plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium
intactus profugit, et Numidae prius quam ex castris sub-
veniretur, sicuti iussi erant, in proxumos collis discedunt.

55 Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis Metelli
rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, ut in
advorso loco victor tamen virtute fuisset, hostium agro potire-
tur, Iugurtham magnificum ex Auli Albini socordia spem
2 salutis in solitudine aut fuga coëgisset habere. Itaque sena-
tus ob ea feliciter acta deis inmortalibus subplicia decernere,
civitas trepida antea et sollicita de belli eventu laeta agere,
de Metello fama praeclara esse.

3 Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis fe-
stinare: cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret, me-
4 minisse post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior erat,
eo magis [animo] anxius erat, neque post insidias Iugurthae
effuso exercitu praedari: ubi frumento aut pabulo opus
erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant:
5 exercitus partem ipse, relicuos Marius ducebat. Set igni
6 magis quam praeda ager vastabatur. Duobus locis haut
7 longe inter se castra faciebant: ubi vi opus erat cuncti
aderant, ceterum quo fuga atque formido latius cresceret
8 divorsi agebant. Eo tempore Iugurtha per collis sequi, tem-
pus aut locum pugnae quaerere, qua venturum hostem au-
dierat pabulum et aquarum fontis, quorum paenuria erat,
conrumpere, modo se Metello, interdum Mario ostendere,
postremos in agmine temptare ac statim in collis regredi,
rursus aliis post aliis minitari, neque proelium facere neque
otium pati, tantum modo hostem ab incepto retinere.

56 Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt neque
ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea
parte, qua sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit
obpugnare, ratus, id quod negotium poscebat, Iugurtham
laborantibus suis auxilio venturum, ibique proelium fore.

At ille, quae parabantur a perfugis edoctus, magnis itine- 2
ribus Metellum antevenit: oppidanos hortatur moenia defen-
dant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis,
quia fallere nequibat, firmissumum erat: praeterea pollicetur
in tempore semet cum exercitu adfore.
Ita conpositis rebus in loca quam maxume occulta 3
discedit, ac post paulo cognoscit Marium ex itinere frumen-
tatum cum paucis cohortibus Siccam missum, quod oppi-
dum primum omnium post malam pugnam ab rege defe-
cerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergit et iam egre- 4
dientibus Romanis in porta pugnam facit: simul magna voce
Siccensis hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant:
fortunam illis praeclari facinoris casum dare: si id fecerint,
postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem
acturos. Ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido 5
properavisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensium
fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae gerunt. Set 6
milites Iugurthini, paulisper ab rege sustentati, postquam
maiore vi hostes urguent, paucis amissis profugi discedunt.
Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo 57
situm, magis opere quam natura munitum erat, nullius ido-
neae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus 2
pro tempore atque loco paratis rebus cuncta moenia exer-
citu circumvenit, legatis imperat ubi quisque curaret. Deinde 3
signo dato undique simul clamor ingens oritur, neque ea
res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu manent:
proelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars 4
eminus glande aut lapidibus pugnare, alii succedere ac mu-
rum modo subfodere modo scalis adgredi, cupere proelium
in manibus facere. Contra ea oppidani in proxumos saxa 5
volvere, sudis, pila, praeterea picem sulfure et taeda mixtam
ardenti mittere. Set ne illos quidem, qui procul manserant, 6
timor animi satis muniverat: nam plerosque iacula tormen-
tis aut manu emissa volnerabant, parique periculo set fama
inpari boni atque ignavi erant.
Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex inproviso 58
castra hostium cum magna manu invadit: remissis, qui in
praesidio erant, et omnia magis quam proelium expectan-

2 tibus portam inrumpit. At nostri repentino metu perculsi sibi
quisque pro moribus consulunt: alii fugere alii arma capere,
3 magna pars volnerati aut occisi. Ceterum ex omni multitu-
dine non amplius quadraginta, memores nominis Romani,
grege facto locum cepere paulo quam alii editiorem, neque
inde maxuma vi depelli quiverunt, set tela eminus missa re-
mittere, pauci in pluribus minus frustrati: sin Numidae pro-
pius adcessissent, ibi vero virtutem ostendere et eos ma-
4 xuma vi caedere, fundere atque fugare. Interim Metellus
cum acerrume rem gereret, tumultum hostilem a tergo
accepit: dein converso equo animadvortit fugam ad se
5 vorsum fieri, quae res indicabat popularis esse. Igitur
equitatum omnem ad castra propere misit, ac statim G.
Marium cum cohortibus sociorum, eumque lacrumans per
amicitiam perque rem publicam obsecrat, ne quam contu-
meliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos
6 abire sinat. Ille brevi mandata efficit. At Iugurtha muni-
mento castrorum inpeditus, cum alii super vallum praeci-
pitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent,
multis amissis in loca munita sese recepit. Metellus infecto
negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu re-
vortitur.

59 Igitur postero die prius quam ad obpugnandum egre-
deretur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus
erat, pro castris agitare iubet, portas et proxuma loca tri-
bunis dispertit, deinde ipse pergit ad oppidum atque uti
superiore die murum adgreditur. Interim Iugurtha ex occulto
2 repente nostros invadit: qui in proxumo locati fuerant, pau-
3 lisper territi perturbantur, relicui cito subveniunt. Neque
diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equi-
tibus permixti magnam cladem in congressu facerent: qui-
bus illi freti, non, uti equestri proelio solet, sequi, dein ce-
dere, set advorsis equis concurrere, inplicare ac perturbare
aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paene victos dare.

60 Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi
quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti,
neque alius in alio magis quam in sese spem habere: pari-
terque oppidani agere: obpugnare aut parare omnibus locis,

avidius alteri alteros sauciare quam semet tegere: clamor 2
permixtus hortatione laetitia gemitu, item strepitus armorum
ad caelum ferri, tela utrimque volare. Set illi, qui moe- 3
nia defensabant, ubi hostes paulum modo pugnam remise-
rant, intenti proelium equestre prospectabant: eos, uti quae- 4
que Iugurthae res erant, laetos modo modo pavidos anim-
advorteres, ac sicubi audiri a suis aut cerni possent, mo-
nere alii alii hortari, aut manu significare aut niti corpori-
bus, et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacientes tela
agitare. Quod ubi Mario cognitum est — nam is in ea 5
parte curabat — consulto lenius agere ac diffidentiam rei
simulare: pati Numidas sine tumultu regis proelium visere.
Ita illis studio suorum adstrictis repente magna vi murum 6
adgreditur, et iam scalis egressi milites prope summa cepe-
rant, cum oppidani concurrunt, lapides ignem alia praeterea
tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unae 7
atque alterae scalae comminutae, qui supersteterant adflicti
sunt, ceteri quoquo modo potuere, pauci integri magna pars
volneribus confecti abeunt. Denique utrimque proelium
nox diremit.

Metellus postquam videt frustra inceptum, neque op- 61
pidum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco
pugnam facere, et iam aestatem exactam esse, ab Zama
discedit, et in eis urbibus, quae ad se defecerant satisque
munitae loco aut moenibus erant, praesidia inponit, ceterum 2
exercitum in provinciam, quae proxuma est Numidiae, hie-
mandi gratia conlocat. Neque id tempus ex aliorum more 3
quieti aut luxuriae concedit, set quoniam armis bellum pa-
rum procedebat, insidias regi per amicos tendere et eorum
perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Ro- 4
mae cum Iugurtha fuerat, et inde vadibus datis de Mas-
sivae nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam ami-
citiam maxuma copia fallundi erat, multis pollicitationi-
bus adgreditur. Ac primo efficit, uti ad se conloquendi 5
gratia occultus veniat: deinde fide data, si Iugurtham vivom
aut necatum sibi tradidisset, fore ut illi senatus inpunitatem
et sua omnia concederet, facile Numidae persuadet, cum
ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fie-

62 ret, ipse per conditiones ad subplicium traderetur. Is,
primum opportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserai
fortunas suas adcedit: monet atque lacrumans obtest
uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, opt
merenti, provideat: omnibus proeliis sese victos, agrum
statum, multos mortalis captos occisos, regni opes co
nutas esse: satis saepe iam et virtutem militum et fortu
temptatam: caveat ne illo cunctante Numidae sibi consu
2 His atque talibus aliis ad deditionem regis animum inp
3 Mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imp
facturum dicerent ac sine ulla pactione sese regnum
4 suum in illius fidem tradere. Metellus propere cuncto
natorii ordinis ex hibernis accersi iubet: eorum et alio
5 quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more maic
ex consili decreto per legatos Iugurthae imperat ar
pondo ducenta milia, elephantos omnis, equorum et
6 morum aliquantum. Quae postquam sine mora facta
7 iubet omnis perfugas vinctos adduci. Eorum magna
uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum deditio cc
8 ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant. Igitur Iu
tha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, cum
ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit fle
9 animum suum et ex mala conscientia digna timere. I
que multis diebus per dubitationem consumptis, cum r
taedio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret
terdum secum ipse reputaret quam gravis casus in servi
ex regno foret, multis magnisque praesidiis nequiquam
10 ditis de integro bellum sumit. Et Romae senatus de
vinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

63 Per idem tempus Uticae forte G. Mario per hc
deis subplicanti magna atque mirabilia portendi haru
dixerat: proinde, quae animo agitabat, fretus deis ag
fortunam quam saepissume experiretur, cuncta pros
2 eventura. At illum iam antea consulatus ingens cu
exagitabat, ad quem capiundum praeter vetustatem fam
alia omnia abunde erant, industria probitas, militiae m
scientia animus belli ingens: domi modicus, lubidin
divitiarum victor, tantum modo gloriae avidus.

Set is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi 3
primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non
Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit: ita
inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo 4
ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque
faciem eius ignorantibus factis notus per omnis tribus de-
claratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi 5
peperit, semperque in potestatibus eo modo agitabat, ut
ampliore quam gerebat dignus haberetur. Tamen is ad id 6
locorum talis vir — nam postea ambitione praeceps datus
est —, *consulatum* adpetere non audebat. Etiamtum alios
magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus
tradebat. Novos nemo tam clarus neque tam egregiis factis 7
erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

Igitur ubi Marius haruspicis dicta eodem intendere videt 64
quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia mis-
sionem rogat. Cui quamquam virtus gloria alia optanda
bonis superabant, tamen inerat contemptor animus et su-
perbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum con- 2
motus insolita re mirari eius consilium, et quasi per ami-
citiam monere ne tam prava inciperet neu super fortunam
animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse, debere
illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a
populo Romano, quod illi iure negaretur. Postquam haec 3
atque alia talia dixit neque animus Mari flectitur, respondit
ubi primum potuisset per negotia publica facturum sese quae
peteret. Ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse: 4
ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo con-
sulatum petiturum. Is eo tempore contubernio patris ibi-
dem militabat, annos natus circiter viginti. Quae res Ma-
rium cum pro honore quem adfectabat, tum contra Me-
tellum vehementer adcenderat. Ita cupidine atque ira, pes- 5
sumis consultoribus, grassari, neque facto ullo neque dicto
abstinere, quod modo ambitiosum foret, milites quibus in
hibernis praeerat laxiore imperio quam antea habere, apud
negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, crimi-
nose simul et magnifice de bello loqui: dimidia pars exerci-
tus si sibi permitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis

habiturum: ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis
6 et regiae superbiae imperio nimis gauderet. Quae omnia
illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res fami-
liaris conruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.
65 Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine
Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa
testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus
2 et ob eam causam mente paululum inminuta. Cui Metel-
lus petenti more regum ut sellam iuxta poneret, item postea
custodiae causa turmam equitum Romanorum, utrumque
negaverat: honorem, quod eorum more foret quos populus
Romanus reges adpellavisset, praesidium, quod contumelio-
sum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae tra-
3 derentur. Hunc Marius anxium adgreditur atque hortatur,
ut contumeliarum in imperatorem cum suo auxilio poenas
petat: hominem ob morbos animo parum valido secunda ora-
tione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae ne-
potem esse: si Iugurtha captus aut occisus foret, imperium
Numidiae sine mora habiturum: id adeo mature posse eve-
4 nire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et
illum et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse,
plerosque pacis spes inpellit, uti Romam ad suos necessa-
rios aspere in Metellum de bello scribant, Marium impera-
5 torem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissuma
suffragatione consulatus petebatur: simul ea tempestate
plebes nobilitate fusa per legem Mamiliam novos extollebat.
Ita Mario cuncta procedere.

66 Interim Iugurtha, postquam omissa deditione bellum
incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere
exercitum: civitates, quae ab se defecerant, formidine aut
ostentando praemia adfectare, conmunire suos locos, arma
tela aliaque quae spe pacis amiserat reficere aut commercari:
servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in praesidiis
erant, pecunia temptare: prorsus nihil intactum neque quie-
2 tum pati, cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus
initio Iugurtha pacificante praesidium inposuerat, fatigati
regis subpliciis neque antea voluntate alienati, principes
civitatis inter se coniurant: nam volgus, uti plerumque so-

let, et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum
atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti
et otio advorsum. Dein conpositis inter se rebus in diem
tertium constituunt, quod is festus celebratusque per om-
nem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem
ostentabat. Set ubi tempus fuit, centuriones tribunosque 3
militaris et ipsum praefectum oppidi, T. Turpilium Sila-
num, alius alium domos suas invitant, eos omnis praeter
Turpilium inter epulas obtruncant: postea milites palantis,
inermos, quippe in tali die, ac sine imperio, adgrediuntur.
Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio 4
talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus
tumultus ipse et res novae satis placebant. Romani mili- 67
tes, inproviso metu incerti ignarique quid potissumum fa-
cerent, trepidare: ad arcem oppidi, ubi signa et scuta
erant, praesidium hostium, portae ante clausae fuga
prohibebant: ad hoc mulieres puerique pro tectis aedi-
ficiorum saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mit-
tere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissumis 2
infirmissumo generi resisti posse: iuxta boni malique, stre-
nui et imbelles inulti obtruncari. In ea tanta asperitate sae- 3
vissumis Numidis et oppido undique clauso Turpilius prae-
fectus unus ex omnibus Italicis intactus profugit. Id mi-
sericordiane hospitis an pactione aut casu ita evenerit parum
conperimus, nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra
fama potior fuit, inprobus intestabilisque videtur.

Metellus, postquam de rebus Vagae actis conperit, 68
paulisper maestus ex conspectu abit: deinde, ubi ira et
aegritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum ire in-
iurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et quam plu- 2
rumos potest Numidas equites pariter cum occasu solis
expeditos educit et postera die circiter horam tertiam per-
venit in quandam planitiem, locis paulo superioribus cir-
cumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine et iam 3
abnuentis omnia docet, oppidum Vagam non amplius mille
passuum abesse: decere illos relicum laborem aequo animo
pati, dum pro civibus suis, viris fortissumis atque miserru-
mis, poenas caperent: praeterea praedam benigne ostentat.

4 Sic animis eorum adrectis, equites in primo late, pedites
69 quam artissume ire et signa occultare iubet. Vagenses
ubi animum advortere ad se vorsum exercitum pergere,
primo, uti erat res, Metellum esse rati portas clausere,
deinde ubi neque agros vastari et eos qui primi aderant
Numidas equites vident, rursum Iugurtham arbitrati cum
2 magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque repente
signo dato alii volgum effusum oppido caedere, alii ad portas festinare, pars turris capere: ira atque praedae spes
3 amplius quam lassitudo posse. Ita Vagenses biduom modo
ex perfidia laetati: civitas magna et opulens cuncta poenae
4 aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum
ex omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello
causam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus verberatusque capite poenas solvit: † nam is civis
ex Latio erat.

70 Per idem tempus Bomilcar, cuius inpulsu Iugurtha
deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi
et ipse eum suspiciens novas res cupere, ad pernitiem
2 eius dolum quaerere, die noctuque fatigare animum: denique omnia temptando socium sibi adiungit Nabdalsam,
hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis, qui plerumque seorsum ab rege exercitum
ductare et omnis res exequi solitus erat, quae Iugurthae
fesso aut maioribus adstricto superaverant: ex quo illi glo-
3 ria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis
statuitur: cetera, uti res posceret, ex tempore parari pla-
4 cuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna
Romanorum iussus habebat, ne ager inultis hostibus vasta-
5 retur. Is postquam magnitudine facinoris perculsus ad tempus non venit metusque rem inpediebat, Bomilcar, simul
cupidus incepta patrandi et timore soci anxius, ne omisso
vetere consilio novom quaereret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, in quis mollitiam socordiamque viri
accusare, testari deos per quos iuravisset, monere ne praemia Metelli in pestem convorteret: Iugurthae exitium adesse: ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo
agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia an

cruciatum mallet. Set cum eae litterae adlatae, forte Nab- 71
dalsa exercito corpore fessus in lecto quiescebat, ubi cog- 2
nitis Bomilcaris verbis primo cura, deinde, uti aegrum ani-
mum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam nego- 3
tiorum curator, fidus acceptusque et omnium consiliorum
nisi novissumi particeps. Qui postquam adlatas litteras audi- 4
vit et ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus
esse in tabernaculum introiit, dormiente illo epistulam,
super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit,
dein propere cognitis insidiis ad regem pergit. Nabdalsa 5
paulo post experrectus, ubi neque epistulam repperit et
rem omnem uti acta erat cognovit, primo indicem persequi
conatus, postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia
adcedit: dicit, quae ipse paravisset facere, perfidia clientis
sui praeventa: lacrumans obtestatur per amicitiam perque
sua antea fideliter acta ne super tali scelere suspectum sese
haberet. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide 72
respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum
cognoverat, interfectis iram obpresserat, ne qua ex eo
negotio seditio oreretur. Neque post id locorum Iugurthae 2
dies aut nox ulla quieta fuit: neque loco neque mortali
cuiquam aut tempori satis credere, civis hostisque iuxta
metuere, circumspectare omnia et omni strepitu pavescere,
alio atque alio loco, saepe contra decus regium noctu requi-
escere, interdum somno experrectus adreptis armis tumul-
tum facere: ita formidine quasi vecordia exagitari.

Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio pa- 73
tefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum
bellum cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de 2
profectione simul et invisum et obfensum sibi parum ido-
neum ratus, domum dimittit.

Et Romae plebes litteris, quae de Metello ac Mario 3
missae erant, cognitis volenti animo de ambobus accepe-
rant. Imperatori nobilitas, quae antea decori fuit, invi- 4
diae esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat.
ceterum in utroque magis studia partium quam bona aut
mala sua moderata. Praeterea seditiosi magistratus volgum 5
exagitare, Metellum omnibus contionibus capitis arcessere,

6 Mari virtutem in maius celebrare. Denique plebes sic ad-
censa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fides-
que in manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent
Marium et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita
perculsa nobilitate post multas tempestates novo homini con-
7 sulatus mandatur: et postea populus a tribuno plebei T.
Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum
gerere, frequens Marium iussit. Set paulo * * * * * * * de-
creverat: ea res frustra fuit.

74 Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum ple-
rosque ipse necaverat, ceteri formidine pars ad Romanos
alii ad regem Bocchum profugerant, cum neque bellum
geri sine administris posset et novorum fidem in tanta per-
fidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertus-
que agitabat. Neque illi res neque consilium aut quisquam
hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mu-
tare, modo advorsum hostis, interdum in solitudines per-
gere, saepe in fuga ac post paulo in armis spem habere,
dubitare virtuti an fide popularium minus crederet: ita quo-
2 cumque intenderat res advorsae erant. Set inter eas moras
repente sese Metellus cum exercitu ostendit: Numidae ab
Iugurtha pro tempore parati instructique, dein proelium
3 incipitur. Qua in parte rex pugnae adfuit, ibi aliquamdiu
certatum, ceteri eius omnes milites primo congressu pulsi
fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero,
hostium paucorum potiti: nam ferme Numidis in omnibus
proeliis magis pedes quam arma tuta sunt.

75 Ea fuga Iugurtha inpensius modo rebus suis diffidens
cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam
pervenit, in oppidum magnum atque opulentum ubique
plerique thensauri filiorumque eius multus pueritiae cultus
2 erat. Quae postquam Metello conperta sunt, quamquam
inter Thalam flumenque proxumum in spatio milium quin-
quaginta loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe
patrandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnis asperitates
3 supervadere ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur
omnia iumenta sarcinis levari iubet, nisi frumento dierum
decem, ceterum utris modo et alia aquae idonea portari:

praeterea conquirit ex agris quam plurumum potest domiti 4
pecoris: eo inponit vasa cuiusque modi, set pleraque lignea,
conlecta ex tuguriis Numidarum: ad hoc finitumis imperat, 5
qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurumum
quisque aquae portaret, diem locumque, ubi praesto fo-
rent, praedicit: ipse ex flumine, quam proxumam oppido 6
aquam esse supra diximus, iumenta onerat: eo modo in-
structus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci 7
ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munita-
que sunt, tanta repente caelo missa vis aquae dicitur, ut
ea modo exercitui satis superque foret. Praeterea conmea- 8
tus spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique in nova de-
ditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia 9
magis usi, eaque res multum animis eorum addidit: nam
rati sese deis inmortalibus curae esse. Deinde postero die
contra opinionem Iugurthae ad Thalam perveniunt. Oppi- 10
dani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna
atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare:
idem nostri facere. Set rex, nihil iam infectum Metello 76
credens, quippe qui omnia, arma tela, locos tempora, de-
nique naturam ipsam ceteris imperitantem industria vicerat,
cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu pro-
fugit, neque postea in ullo loco amplius uno die aut una
nocte moratus, simulabat sese negoti gratia properare: ce-
terum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate pu-
tabat: nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi.
At Metellus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum 2
et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque moenia
circumvenit. Deinde locis ex copia maxume idoneis vineas 3
agere, aggerem iacere [et] super aggerem inpositis tur-
ribus opus et administros tutari. Contra haec oppidani fe- 4
stinare parare: prorsus ab utrisque nihil relicum fieri.
Denique Romani, multo ante labore proeliisque fatigati, 5
post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo
potiti: praeda omnis ab perfugis conrupta. Ei postquam 6
murum arietibus feriri resque suas adflictas vident, aurum
atque argentum et alia quae prima ducuntur domum regiam
conportant: ibi vino et epulis onerati illaque et domum et

semet igni conrumpunt, et quas victi ab hostibus poenas
metuerant, eas ipsi volentes pependere.

77 Set pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti
ad Metellum venerant, orantes, uti praesidium praefectum-
que eo mitteret: Hamilcarem quendam, hominem nobilem
factiosum, novis rebus studere, advorsum quem neque im-
peria magistratuum neque leges valerent: ni id festinaret,
2 in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. Nam
Leptitani iam inde a principio belli [Iugurthini] ad Bestiam
consulem et postea Romam miserant amicitiam societatem-
3 que rogatum. Deinde, ubi ea inpetrata, semper boni fide-
lesque mansere et cuncta a Bestia, Albino Metelloque im-
perata nave fecerant. Itaque ab imperatore facile quae
petebant adepti. Emissae eo cohortes Ligurum quattuor
et G. Annius praefectus.

78 Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos accepimus
profugos ob discordias civilis navibus in eos locos venisse,
ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re in-
2 ditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, inpa-
res magnitudine, pari natura: quorum proxuma terrae prae-
alta sunt, cetera, uti fors tulit, alta alia, alia in tempestate
3 vadosa. Nam ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit,
limum harenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita
facies locorum cum ventis simul mutatur. Syrtes ab tractu
4 nominatae. Eius civitatis lingua modo convorsa conubio
Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica, quae eo
facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem
agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique
loci erant,

79 Set quoniam in eas regiones per Leptitanorum negotia
venimus, non indignum videtur egregium atque memora-
bile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem
2 [nos] locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses ple-
raque Africa imperitabant, Curenenses quoque magni atque
3 opulenti fuere. Ager in medio harenosus, una specie:
neque flumen neque mons erat, qui finis eorum discer-
neret. Quae res eos in magno diuturnoque bello inter se ha-
4 buit. Postquam utrimque legiones, item classes saepe fusae
fugataeque, et alteri alteros aliquantum adtriverant, veriti

ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per
indutias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo pro-
ficiscerentur: quo in loco inter se obvii fuissent, is commu-
nis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo 5
fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter
pergere: Curenenses tardius iere. Id socordiane an casu
acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tem- 6
pestas haut secus atque in mari retinere. Nam ubi per
loca aequalia et nuda gignentium ventus coortus harenam
humo excitavit, ea magna vi agitata ora oculosque inplere
solet, ita prospectu inpedito morari iter. Postquam Cure- 7
nenses aliquanto posteriores se esse vident et ob rem con-
ruptam domi poenas metuunt, criminari Carthaginiensis ante
tempus domo digressos, conturbare rem, denique omnia malle
quam victi abire. Set cum Poeni aliam conditionem, tantum 8
modo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensium
faciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi
obruerentur, vel eadem conditione sese quem in locum
vellent processuros. Philaeni conditione probata seque vi- 9
tamque suam rei publicae condonavere: ita vivi obruti.
Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras con- 10
secravere, aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem
redeo.

Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum con- 80
tra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis pro-
fectus pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incul-
tumque et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum 2
multitudinem in unum cogit ac paulatim consuefacit ordines
habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria
facere. Praeterea regis Bocchi proxumos magnis mune- 3
ribus et maioribus promissis ad studium sui perducit, quis
adiutoribus regem adgressus inpellit, uti advorsus Roma-
nos bellum incipiat. Id ea gratia facilius proniusque fuit, 4
quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat
foedus et amicitiam petitum: quam rem opportunissumam 5
incepto bello pauci inpediverant, caeci avaritia, quis omnia,
honesta atque inhonesta, vendere mos erat. Etiam antea 6
Iugurthae filia Boccho nupserat. Verum ea necessitudo apud
Numidas Maurosque levis ducitur, quia singuli, pro opibus

quisque, quam plurumas uxores, denas alii alii plures ha-
7 bent, set reges eo amplius. Ita animus multitudine distra-
hitur: nulla pro socia optinet, pariter omnes viles sunt.
81 Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt:
ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi animum oratione
adcendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, communis
omnium hostis esse: eandem illos caussam belli cum Boccho
habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperi-
tandi, quis omnia regna advorsa sint: tum sese, paulo ante
Carthaginiensis, item regem Persen, post uti quisque opu-
2 lentissumus videatur, ita Romanis hostem fore. Eis atque
aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod
ibique ****** Metellus praedam captivosque et inpedimenta
3 locaverat. Ita Iugurtha ratus aut capta urbe operae precium
fore, aut si Romanus auxilio suis venisset, proelio sese certa-
4 turos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem
inminuere, ne moras agitando aliud quam bellum mallet.

82 Imperator postquam de regum societate cognovit, non
temere, neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat,
omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterum haut procul
ab Cirta castris munitis reges operitur, melius esse ratus
cognitis Mauris, quoniam is novos hostis adcesserat, ex
commodo pugnam facere.

2 Interim Roma per litteras certior fit provinciam Nu-
midiam Mario datam: nam consulem factum ante acceperat.
Quibus rebus supra bonum aut honestum perculsus, neque
lacrumas tenere neque moderari linguam: vir egregius in
3 aliis artibus nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem
alii in superbiam vortebant, alii bonum ingenium contumelia
adcensum esse, multi quod iam parta victoria ex manibus
eriperetur. Nobis satis cognitum est illum magis honore
Mari quam iniuria sua excruciatum neque tam anxie latu-
rum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario tra-
deretur.

83 Igitur eo dolore inpeditus et quia stultitiae videbatur
alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mit-
tit postulatum, ne sine causa hostis populo Romano fieret:
habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniun-

gendae, quae potior bello esset, et quamquam opibus suis
confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare:
omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere: non
in eiusdem potestate initium eius et finem esse: incipere
cuivis, etiam ignavo, licere, deponi cum victores velint:
proinde sibi regnoque suo consuleret, neu florentis res suas
cum Iugurthae perditis misceret. Ad ea rex satis placide 2
verba facit: sese pacem cupere, set Iugurthae fortunarum
misereri: si eadem illi copia fieret, omnia conventura. Rur- 3
sus imperator contra postulata Bocchi nuntios mittit: ille
probare partim, alia abnuere. Eo modo saepe ab utroque
missis remissisque nuntiis tempus procedere, et ex Metelli
voluntate bellum intaetum trahi.

At Marius, ut supra diximus, cupientissuma plebe con- 84
sul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus ius-
sit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque
ferox instare, singulos modo modo univorsos laedere: dicti-
tare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia prae-
terea magnifica pro se et illis dolentia. Interim quae bello 2
opus erant prima habere: postulare legionibus subplemen-
tum, auxilia a populis et regibus sociisque arcessere, prae-
terea ex Latio fortissumum quemque, plerosque militiae,
paucos fama cognitos adcire, et ambiundo cogere homines
emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, 3
quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat:
ceterum subplementum etiam laetus decreverat, quia neque
plebei militia volenti putabatur et Marius aut belli usum
aut studia volgi amissurus. Set ea res frustra sperata: 4
tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese
quisque praeda locupletem fore, victorem domum rediturum,
alia huiusce modi animis trahebant, et eos non paulum
oratione sua Marius adrexerat. Nam postquam omnibus 5
quae postulaverat decretis milites scribere volt, hortandi
causa simul et nobilitatem uti consueverat exagitandi con-
tionem populi advocavit, deinde hoc modo disseruit:

'Scio ego, Quirites, plerosque non eisdem artibus im- 85
perium a vobis petere et postquam adepti sunt gerere: pri-
mo industrios subplicis modicos esse, dein per ignaviam

2 et superbiam aetatem agere. Set mihi contra ea videtur:
nam quo pluris est universa res publica quam consulatus
aut praetura, eo maiore cura illam administrari quam haec
3 peti debere. Neque me fallit, quantum cum maxumo benefi-
cio vostro negoti sustineam. Bellum parare simul et aerario
parcere, cogere ad militiam eos quos nolis obfendere, domi
forisque omnia curare, et ea agere inter invidos occursan-
4 tis factiosos opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii
si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cogna-
torum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec
praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas
necesse est virtute et innocentia tutari: nam alia infirma
5 sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me con-
vorsa esse, aequos bonosque favere — quippe mea bene
facta rei publicae procedunt —, nobilitatem locum inva-
6 dendi quaerere. Quo mihi acrius adnitundum est, uti neque
7 vos capiamini et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pue-
ritia fui, uti omnis labores et pericula consueta habeam.
8 Quae ante vostra benificia gratuito faciebam, ea uti accepta
9 mercede deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile
est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese pro-
bos simulavere: mihi, qui omnem aetatem in optumis arti-
bus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vortit.

10 Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam rem
nobilitas aegerrume tulit. Quaeso, reputate cum animis
vostris, num id mutari melius sit, si quem ex illo globo
nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem
veteris prosapiae ac multarum imaginum et nullius stipendi:
scilicet ut in tanta re ignarus omnium trepidet festinet, su-
11 mat aliquem ex populo monitorem offici sui. Ita plerumque
evenit, uti quem vos imperare iussistis, is [sibi] impera-
12 torem alium quaerat. Atque ego scio, Quirites, qui, post-
quam consules facti sunt, et acta maiorum et Graecorum
militaria praecepta legere coeperint: praeposteri homines:
nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu
13 prius est. Conparate nunc, Quirites, cum illorum superbia
me hominem novom. Quae illi audire aut legere solent,
eorum partem vidi, alia egomet gessi: quae illi litteris, ea

ego militando didici. Nunc vos existumate, facta an dicta 14
pluris sint. Contemnunt novitatem meam, ego illorum igna-
viam: mihi fortuna, illis probra obiectantur. Quamquam ego 15
naturam unam et communem omnium existumo, set fortis-
sumum quemque generosissumum. Ac si iam ex patribus 16
Albini aut Bestiae quaeri possit, mene an illos ex se gigni
maluerint, quid responsuros creditis, nisi sese liberos quam
optumos voluisse? Quod si iure me despiciunt, faciant idem 17
maioribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit.
Invident honori meo: ergo invideant labori innocentiae, pe- 18
riculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. Verum 19
homines conrupti superbia ita aetatem agunt quasi vostros
honores contemnant, ita hos petunt quasi honeste vixerint.
Ne illi falsi sunt, qui divorsissumas res pariter expectant, 20
ignaviae voluptatem et praemia virtutis. Atque etiam, cum 21
apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione
maiores suos extollunt: eorum fortia facta memorando cla-
riores sese putant. Quod contra est. Nam quanto vita 22
illorum praeclarior, tanto horum socordia flagitiosior. Et 23
profecto ita se res habet: maiorum gloria posteris quasi
lumen est, neque bona neque mala eorum in occulto pati-
tur. Huiusce rei ego inopiam fateor, Quirites: verum, id quod 24
multo praeclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc
videte quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adro- 25
gant, id mihi ex mea non concedunt, scilicet quia imagines
non habeo, et quia mihi nova nobilitas est, quam certe pe-
perisse melius est quam acceptam conrupisse.

Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere velint, 26
abunde illis facundiam et conpositam orationem fore. Set
in vostro maxumo benificio cum omnibus locis me vos-
que male dictis lacerent, non placuit reticere, ne quis mo-
destiam in conscientiam duceret. Nam me quidem ex animi 27
mei sententia nulla oratio laedere potest: quippe vera necesse
est bene praedicent, falsa vita moresque mei superant. Set 28
quoniam vostra consilia accusantur, qui mihi summum
honorem et maxumum negotium inposuistis, etiam atque
etiam reputate, num eorum paenitendum sit. Non possum 29
fidei causa imagines neque triumphos aut consulatus ma-

iorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas vexillum
phaleras, alia militaria dona, praeterea cicatrices advorso
30 pectore. Hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non he-
reditate relicta, ut illa illis, set quae egomet meis pluru-
31 mis laboribus et periculis quaesivi. Non sunt conposita
verba mea: parvi id facio: ipsa se virtus satis ostendit: illis
32 artificio opus est, ut turpia facta oratione tegant. Neque
litteras Graecas didici: parum placebat eas discere, quippe
33 quae ad virtutem doctoribus nihil profuerant. At illa multo
optuma rei publicae doctus sum: hostem ferire, praesidium
agitare, nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aesta-
tem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam
34 et laborem tolerare. Eis ego praeceptis milites hortabor:
nec illos arte colam, me opulenter, neque gloriam meam,
35 laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium.
Namque cum tute per mollitiam agas, exercitum subplicio
36 cogere, id est dominum, non imperatorem esse. Haec atque
talia maiores vostri faciundo seque remque publicam cele-
37 bravere. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos
illorum aemulos contemnit et omnis honores non ex merito,
38 set quasi debitos a vobis repetit. Ceterum homines super-
bissumi procul errant. Maiores eorum omnia, quae licebat,
illis reliquere, divitias imagines, memoriam sui praeclaram:
virtutem non reliquere, neque poterant: ea sola neque datur
39 dono neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus
aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histrio-
nem ullum, neque pluris preci cocum quam vilicum habeo.
40 Quae mihi lubet confiteri, Quirites. Nam ex parente meo
et ex aliis sanctis viris ita accepi: munditias mulieribus, viris
laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae
quam divitiarum esse: arma, non supellectilem decori esse.
41 Quin ergo quod iuvat, quod carum aestumant, id semper
faciant: ament potent: ubi adulescentiam habuere, ibi se-
nectutem agant, [in conviviis], dediti ventri et turpissumae
parti corporis: sudorem pulverem et alia talia relinquant
42 nobis, quibus illa epulis iocundiora sunt. Verum non ita
est. Nam ubi se [omnibus] flagitiis dedecoravere, turpissumi
43 viri bonorum praemia ereptum eunt. Ita iniustissume luxu-

ria et ignavia, pessumae artes, illis qui coluere eas nihil
obficiunt, rei publicae innoxiae cladi sunt.

Nunc quoniam illis, quantum mei mores, non illorum 44
flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica loquar. Pri- 45
mum omnium de Numidia bonum habete animum, Quiri-
tes. Nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia
removistis, avaritiam, inperitiam, [atque] superbiam. Deinde 46
exercitus ibi est, locorum sciens, set mehercule magis stre-
nuus quam felix. Nam magna pars eius avaritia aut teme-
ritate ducum adtrita est. Quam ob rem vos, quibus mili- 47
taris aetas est, adnitimini mecum et capessite rem publi-
cam: neque quemquam ex calamitate aliorum aut imperato-
rum superbia metus ceperit. Egomet in agmine aut in
proelio consultor idem et socius periculi vobiscum adero,
meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. Et profecto 48
deis iuvantibus omnia matura sunt, victoria praeda laus.
Quae si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos rei
publicae subvenire decebat. Etenim nemo ignavia inmorta- 49
lis factus est, neque quisquam parens liberis uti aeterni
forent optavit, magis uti boni honestique vitam exigerent.
Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent: 50
nam strenuis abunde dictum puto.'

Huiusce modi oratione habita Marius, postquam plebei 86
animos adrectos videt, propere conmeatu, stipendio, armis,
aliis utilibus navis onerat: cum his A. Manlium legatum
proficisci iubet. Ipse interea milites scribere, non more 2
maiorum neque ex classibus, set uti cuiusque lubido erat,
capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, 3
alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo ge-
nere celebratus auctusque erat, et homini potentiam quae-
renti egentissumus quisque opportunissumus, cui neque sua
cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum precio honesta
videntur.

Igitur Marius cum aliquanto maiore numero quam 4
decretum erat in Africam profectus paucis diebus Uticam
advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato: nam 5
Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quae audita
animus tolerare nequiverat.

87 Set consul expletis legionibus cohortibusque auxiliariis
in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur, omnia
ibi capta militibus donat, dein castella et oppida natura et
viris parum munita adgreditur, proelia multa, ceterum le-
2 via, alia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pug-
nae adesse: videre fugientis capi aut occidi, fortissumum
quemque tutissumum, armis libertatem, patriam parentisque
3 et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi
spatio novi veteresque coaluere et virtus omnium aequalis facta.

4 At reges, ubi de adventu Mari cognovere, divorsi in
locos difficilis abeunt. Ita Iugurthae placuerat, speranti mox
effusos hostis invadi posse: Romanos, sicuti plerosque, re-
moto metu laxius licentiusque futuros.

88 Metellus interea Romam profectus contra spem suam
laetissumis animis accipitur, plebi patribusque, postquam
invidia deceserat, iuxta carus.

2 Set Marius inpigre prudenterque suorum et hostium
res pariter adtendere, cognoscere quid boni utrisque aut
contra esset, explorare itinera regum, consilia et insidias
eorum antevenire, nihil apud se remissum neque apud
3 illos tutum pati. Itaque et Gaetulos et Iugurtham ex sociis
nostris praedas agentis saepe adgressus in itinere fuderat,
ipsumque regem haut procul ab oppido Cirta armis exuerat.
4 Quae postquam gloriosa modo neque belli patrandi cogno-
vit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et ad-
vorsum se opportunissumae erant, singulas circumvenire:
ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut
5 proelio certaturum. Nam Bocchus nuntios ad eum saepe
miserat, velle populi Romani amicitiam: ne quid ab se ho-
6 stile timeret. Id simulaveritne quo inprovisus gravior acci-
deret, an mobilitate ingeni pacem atque bellum mutare so-
89 litus, parum exploratum est. Set consul, uti statuerat,
oppida castellaque munita adire, partim vi alia metu aut
2 praemia ostentando avortere ab hostibus. Ac primo medio-
cria gerebat, existumans Iugurtham ob suos tutandos in
3 manus venturum. Set ubi illum procul abesse et aliis ne-
gotiis intentum accepit, maiora et magis aspera adgredi
tempus visum est.

Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque 4
valens, nomine Capsa, cuius conditor Hercules Libus me-
morabatur. Eius cives apud Iugurtham inmunes, levi impe-
rio et ob ea fidelissumi habebantur, muniti advorsum ho-
stis non moenibus modo et armis atque viris, verum etiam
multo magis locorum asperitate. Nam praeter oppido pro- 5
pinqua alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta ser-
pentibus, quarum vis, sicuti omnium ferarum inopia cibi
acrior, ad hoc [natura serpentium, ipsa perniticsa] siti magis
quam alia re adcenditur. Eius potiundi Marium maxuma 6
cupido invaserat, cum propter usum belli, tum quia res
aspera videbatur et Metellus oppidum Thalam magna gloria
ceperat, haut dissimiliter situm munitumque, nisi quod apud
Thalam non longe a moenibus aliquot fontes erant, Capsen-
ses una modo atque ea intra oppidum iugi aqua, cetera
pluvia utebantur. Id ibique et in omni Africa, qua procul 7
a mari incultius agebatur, eo facilius tolerabatur, quia Nu-
midae plerumque lacte et ferina carne vescebantur et neque
salem neque alia inritamenta gulae quaerebant: cibus illis 8
advorsus famem atque sitim, non lubidini neque luxuriae
erat. Igitur consul omnibus exploratis, credo deis fretus, 90
— nam contra tantas difficultates consilio satis providere
non poterat: quippe etiam frumenti inopia temptabatur, quia
Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student et quod-
cumque natum fuerat iussu regis in loca munita contule-
rant, ager autem aridus et frugum vacuos ea tempestate:
nam aestatis extremum erat — tamen pro rei copia satis
providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus 2
praedae fuerat, equitibus auxiliariis agundum adtribuit, A.
Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum
Laris, ubi stipendium et conmeatum locaverat, ire iubet,
dicitque se praedabundum post paucos dies eodem venturum.
Sic incepto suo occultato pergit ad flumen Tanain. Ceterum 91
in itinere cotidie pecus exercitui per centurias, item tur-
mas aequaliter distribuerat, et ex coriis utres uti fierent
curabat: simul inopiam frumenti lenire et ignaris omnibus
parare, quae mox usu forent: denique sexto die, cum ad
flumen ventum est, maxuma vis utrium effecta. Ibi castris 2

levi munimento positis milites cibum capere atque uti simul
cum occasu solis egrederentur paratos esse iubet: omnibus
3 sarcinis abiectis aqua modo seque et iumenta onerare. Dein
postquam tempus visum, castris egreditur noctemque totam
itinere facto consedit: idem proxuma facit: dein tertia multo
ante lucis adventum pervenit in locum tumulosum, ab Capsa
non amplius duum milium intervallo, ibique quam occul-
4 tissume potest cum omnibus copiis operitur. Set ubi dies
coepit et Numidae nihil hostile metuentes multi oppido
egressi, repente omnem equitatum et cum eis velocissumos
pedites cursu tendere ad Capsam et portas obsidere iubet:
deinde ipse intentus propere sequi neque milites praedari
5 sinere. Quae postquam oppidani cognovere, res trepidae,
metus ingens, malum inprovisum, ad hoc pars civium extra
moenia in hostium potestate coegere uti deditionem facerent.
6 Ceterum oppidum incensum, Numidae puberes interfecti,
7 alii omnes vaenum dati: praeda militibus divisa. Id facinus
contra ius belli non avaritia neque scelere consulis admis-
sum, set quia locus Iugurthae opportunus, nobis aditu diffi-
cilis, genus hominum mobile infidum, [ante] neque benefi-
cio neque metu coërcitum.

92 Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum incom-
modo *fecit*, magnus et clarus antea, maior atque clarior
2 haberi coepit. Omnia non bene consulta in virtutem trahe-
bantur: milites, modesto imperio habiti simul et locupletes,
ad caelum ferre, Numidae magis quam mortalem timere,
postremo omnes, socii atque hostes, credere illi aut mentem
divinam esse aut deorum nutu cuncta portendi.

3 Set consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida per-
git, pauca repugnantibus Numidis capit, plura, *deserta* prop-
ter Capsensium miserias, igni conrumpit: luctu atque caede
4 omnia conplentur. Denique multis locis potitus, ac pleris-
que exercitu incruento, aliam rem adgreditur, non eadem
asperitate qua Capsensium, ceterum haut secus difficilem.

5 Namque haut longe a flumine Muluccha, quod Iugur-
thae Bocchique regnum disiungebat, erat inter ceteram pla-
nitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in in-
mensum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis

a natura velut opere atque consulto praeceps. Quem lo- 6
cum Marius, quod ibi regis thensauri erant, summa vi ca-
pere intendit. Set ea res forte quam consilio melius gesta. 7
Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis fru-
menti et fons aquae, aggeribus turribusque [et aliis machi-
nationibus] locus inportunus, iter castellanorum angustum
admodum, utrimque praecisum. Vineae cum ingenti peri- 8
culo frustra agebantur: nam cum eae paulo processerant,
igni aut lapidibus conrumpebantur: milites neque pro opere
consistere propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine
periculo administrare: optumus quisque cadere aut sauciari,
ceteris metus augeri. At Marius multis diebus et laboribus 93
consumptis anxius trahere cum animo suo, omitteretne in-
ceptum, quoniam frustra erat, an fortunam operiretur, qua
saepe prospere usus fuerat. Quae cum multos dies noc- 2
tisque aestuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohorti-
bus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus
haut procul ab latere castelli, quod avorsum proeliantibus
erat, animum advortit inter saxa repentis cocleas: quarum
cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio le-
gundi paulatim prope ad summum montis egressus est. Ubi 3
postquam solitudinem intellexit, more ingeni humani cupido
difficilia faciundi animum vortit. Et forte in eo loco grandis 4
ilex coaluerat inter saxa, paulum modo prona, deinde inflexa
atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura
fert: cuius ramis modo, modo eminentibus saxis nisus Ligus
in castelli planitiem pervenit, quod cuncti Numidae intenti
proeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui 5
fore ducebat, eadem regreditur, non temere uti escenderat,
set temptans omnia et circumspiciens. Itaque Marium pro- 6
pere adit, acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse escen-
derat, castellum temptet: pollicetur sese itineris periculique
ducem. Marius cum Ligure promissa eius cognitum ex 7
praesentibus misit: quorum uti cuiusque ingenium erat,
ita rem difficilem aut facilem nuntiavere: consulis animus
tamen paulum adrectus. Itaque ex copia tubicinum et 8
cornicinum numero quinque quam velocissumos delegit, et
cum eis, praesidio qui forent, * * * * * * * quattuor

centuriones, omnisque Liguri parere iubet, et ei negotio
94 proxumum diem constituit. Set ubi ex praecepto tempus visum, paratis conpositisque omnibus ad locum pergit. Ceterum illi, qui escensuri erant, praedocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisusque per saxa facilius foret: super terga gladii et scuta, verum ea Numidica ex coriis, ponderis gra-
2 tia simul et obfensa quo levius streperent. Igitur praegrediens Ligus saxa et si quae vetustae radices eminebant laqueis vinciebat, quibus adlevati milites facilius escenderent, interdum timidos insolentia itineris levare manu: ubi paulo asperior adscensus erat, singulos prae se inermos mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi: quae dubia nisu videbantur, potissumus temptare, ac saepius eadem adscendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam
3 addere. Igitur diu multumque fatigati tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte, quod omnes, sicut aliis diebus, advorsum hostis aderant. Marius ubi ex nuntiis quae Ligus egerat cognovit, quamquam toto die intentos proelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus
4 terrere. At Numidae saepe antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis non castelli moenibus sese tutabantur, set pro muro dies noctisque agitare, male dicere Romanis ac Mario vaecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthae
5 servitium minari, secundis rebus feroces esse. Interim omnibus, Romanis hostibusque, proelio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere: ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere, deinde uti quisque muro proxumus erat, postremo cuncti, armati inermesque.
6 Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere ac plerosque tantum modo sauciare, dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere, ne-
7 que quemquam omnium praeda morari. Sic forte conrecta Mari temeritas gloriam ex culpa invenit.

95 Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum

magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis
cogeret Romae relictus erat. Set quoniam nos tanti viri 2
res admonuit, idoneum visum est de natura cultuque eius
paucis dicere: neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi
sumus et L. Sisenna, optume et diligentissume omnium
qui eas res dixere persecutus, parum mihi libero ore locu-
tus videtur.

Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit familia iam 3
prope extincta maiorum ignavia, litteris Graecis et La-
tinis iuxta atque doctissumi eruditus, animo ingenti: cupi-
dus voluptatum, set gloriae cupidior, otio luxurioso esse,
tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod
de uxore potuit honestius consuli: facundus callidus et
amicitia facilis, ad simulanda *ac dissimulanda* negotia alti-
tudo ingeni incredibilis: multarum rerum ac maxume pecu-
niae largitor. Atque illi, felicissumo omnium ante civilem 4
victoriam, numquam super industriam fortuna fuit, multi-
que dubitavere fortior an felicior esset: nam postea quae
fecerit, incertum habeo, pudeat an pigeat magis disserere.

Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in Afri- 96
cam atque in castra Mari cum equitatu venit, rudis antea
et ignarus belli, sollertissumus omnium in paucis tempesta-
tibus factus est. Ad hoc milites benigne adpellare: multis 2
rogantibus, aliis per se ipse dare benificia, invitus accipere,
set ea properantius quam aes mutuum reddere, ipse ab
nullo repetere, magis id laborare, ut illi quam plurumi
deberent: ioca atque seria cum humillumis agere: in ope- 3
ribus, in agmine atque ad vigilias multus adesse, neque
interim, quod prava ambitio solet, consulis aut cuiusquam
boni famam laedere: tantum modo neque consilio neque
manu priorem alium pati, plerosque antevenire. Quibus 4
rebus et artibus brevi Mario militibusque carissumus factus.

At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos 97
munitos et sibi utilis simul et magnam pecuniam amiserat,
ad Bocchum nuntios misit, quam primum in Numidiam co-
pias adduceret: proeli faciundi tempus adesse. Quem ubi 2
cunctari accepit et dubium belli atque pacis rationes tra-
here, rursus, uti antea, proxumos eius donis conrupit,

ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut
Romani Africa expulsi, aut integris suis finibus bellum con-
positum foret. Eo praemio inlectus Bocchus cum magna
multitudine Iugurtham adcedit.
3 Ita amborum exercitu coniuncto Marium, iam in hi-
berna proficiscentem, vix decuma parte die relicua inva-
dunt, rati noctem quae iam aderat et victis sibi munimento
fore et si vicissent nullo inpedimento, quia locorum scien-
tes erant, contra Romanis utrumque casum in tenebris
4 difficiliorem fore. Igitur simul consul ex multis de hostium
adventu cognovit et ipsi hostes aderant, et prius quam exer-
citus aut instrui aut sarcinas conligere, denique ante quam
signum aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri
atque Gaetuli, non acie neque ullo more proeli, set cater-
vatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros incur-
5 runt: qui omnes trepidi inproviso metu ac tamen virtutis
memores aut arma capiebant aut capientis alios ab hostibus
defensabant: pars equos escendere, obviam ire hostibus:
pugna latrocinio magis quam proelio similis fieri: sine signis
sine ordinibus equites peditesque permixti caedere alii, alii
obtruncari, multi contra advorsos acerrume pugnantes ab
tergo circumveniri: neque virtus neque arma satis tegere,
quia hostes numero plures et undique circumfusi erant:
denique Romani veteres novique [et ob ea scientes belli],
si quos locus aut casus coniunxerat, orbis fecere atque ita
ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim
98 sustentabant. Neque in eo tam aspero negotio Marius ter-
ritus aut magis quam antea demisso animo fuit, set cum
turma sua, quam ex fortissumis magis quam familiarissumis
paraverat, vagari passim ac modo laborantibus suis succur-
rere, modo hostis, ubi confertissumi obstiterant, invadere:
manu consulere militibus, quoniam imperare conturbatis
2 omnibus non poterat. Iamque dies consumptus erat, cum
tamen barbari nihil remittere atque, uti reges praeceperant,
3 noctem pro se rati acrius instare. Tum Marius ex copia
rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset,
collis duos propinquos inter se occupat, quorum in uno,
castris parum amplo, fons aquae magnus erat alter usui

opportunus, quia magna parte editus et praeceps pauca mu-
nimenta quaerebat. Ceterum apud aquam Sullam cum 4
equitibus noctem agitare iubet: ipse paulatim dispersos mi-
lites neque minus hostibus conturbatis in unum contrahit,
dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci 5
difficultate coacti, proelio deterrentur, neque tamen suos
longius abire sinunt, set utroque colle multitudine circum-
dato effusi consedere. Dein crebris ignibus factis plerum- 6
que noctis barbari more suo laetari exultare, strepere
vocibus, et ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro vic-
toribus agere. Set ea cuncta Romanis ex tenebris et edi- 7
tioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant. Plu- 99
rumum vero Marius inperitia hostium confirmatus, quam
maxumum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per
vigilias solebant, canere: deinde, ubi lux adventabat, de-
fessis iam hostibus ac paulo ante somno captis de inproviso
vigiles, item cohortium turmarum legionum tubicines simul
omnes signa canere, milites clamorem tollere atque portis
erumpere [iubet]. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili 2
sonitu repente exciti, neque fugere neque arma capere,
neque omnino facere aut providere quicquam poterant: ita 3
cunctos strepitu clamore, nullo subveniente nostris instan-
tibus, tumultu formidine quasi vaecordia ceperat. Denique
omnes fusi fugatique: arma et signa militaria pleraque capta,
pluresque eo proelio quam omnibus superioribus interempti.
Nam somno et metu insolito inpedita fuga.

Dein Marius uti coeperat, in hiberna ******* prop- 100
ter conmeatum in oppidis maritumis agere decreverat.
Neque tamen victoria socors aut insolens factus, set pariter
atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere: Sulla 2
cum equitatu apud dextumos, in sinistra parte A. Manlius
cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortis Ligurum
curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tri-
bunos locaverat: perfugae, minume cari et regionum scien- 3
tissumi, hostium iter explorabant. Simul consul quasi nullo
inposito omnia providere, apud omnis adesse, laudare et
increpare merentis. Ipse armatus intentusque item milites 4
cogebat: neque secus atque iter facere, castra munire, ex-

cubitum in portas cohortis ex legionibus, pro castris equi-
tes ex auxiliariis mittere, praeterea alios super vallum [in
munimentis] locare, vigilias ipse circumire, non tam diffi-
dentia futura quae imperavisset, quam uti militibus exaequa-
5 tus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius
illoque aliisque temporibus [Iugurthini belli] pudore magis
quam malo exercitum coërcebat: quod multi per ambitio-
nem fieri aiebant, pars a pueritia consuetam duritiam et
alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisse: nisi
tamen res publica pariter ac saevissumo imperio bene atque
decore gesta.

101 Igitur quarto denique die haut longe ab oppido Cirta
undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re ho-
2 stis adesse intellegitur. Set quia divorsi redeuntes alius ab
alia parte atque omnes idem significabant, consul incertus
quonam modo aciem instrueret, nullo ordine conmutato ad-
3 vorsum omnia paratus ibidem operitur. Ita Iugurtham spes
frustrata, qui copias in quattuor partis distribuerat, ratus
4 ex omnibus aeque aliquos ab tergo hostibus venturos. In-
terim Sulla, quem primum hostes adtigerant, cohortatus
suos turmatim et quam maxume confertis equis ipse alii-
que Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab iaculis emi-
nus emissis corpora tegere et si qui in manus venerant ob-
5 truncare. Dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum
peditibus, quos Volux filius eius adduxerat neque in priore
pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum
6 aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod
ibi Iugurtha cum plurumis erat. Dein Numida cognito Boc-
chi adventu clam cum paucis ad pedites convortit: ibi La-
tine, nam apud Numantiam loqui didicerat, exclamat no-
stros frustra pugnare: paulo ante Marium sua manu inter-
fectum: simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem
in pugna satis inpigre occiso pedite nostro cruentaverat.
7 Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam fide
nunti terrentur, simulque barbari animos tollere et in per-
8 culsos Romanos acrius incedere. Iamque paulum a fuga
aberant, cum Sulla profligatis eis, quos advorsum ierat, re-
diens ab latere Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur.

At Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam 9
victoriam retinere cupit circumventus ab equitibus, dextra
sinistra omnibus occisis solus inter tela hostium vitabundus
erumpit. Atque interim Marius fugatis equitibus adcurrit 10
auxilio suis, quos pelli iam acceperat. Denique hostes iam
undique fusi. Tum spectaculum horribile in campis paten- 11
tibus: sequi fugere, occidi capi: equi atque viri adflicti, ac
multi volneribus acceptis neque fugere posse neque quie-
tem pati, niti modo ac statim concidere: postremo omnia,
qua visus erat, constrata telis armis cadaveribus, et inter
ea humus infecta sanguine.

Post ea loci consul haut dubie iam victor pervenit in 102
oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post 2
diem quintum quam iterum barbari male pugnaverant legati
a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos
quam fidissumos ad eum mitteret: velle de se et de populi
Romani commodo cum eis disserere. Ille statim L. Sullam 3
et A. Manlium ire iubet. Qui quamquam acciti ibant, ta-
men placuit verba apud regem facere, uti ingenium aut
avorsum flecterent, aut cupidum pacis vehementius adcen-
derent. Itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio 4
concessum, pauca verba huiusce modi locutus:

'Rex Bocche, magna laetitia nobis est, cum te talem 5
virum dei monuere uti aliquando pacem quam bellum mal-
les neu te optumum cum pessumo omnium Iugurtha mis-
cendo conmaculares, simul nobis demeres acerbam neces-
situdinem, pariter te errantem atque illum sceleratissumum
persequi. Ad hoc populo Romano iam a principio imperi 6
melius visum amicos quam servos quaerere: tutiusque rati
volentibus quam coactis imperitare. Tibi vero nulla oppor- 7
tunior nostra amicitia, primum quia procul absumus, in
quo obfensae minumum, gratia par ac si prope adesse-
mus, dein quia parentis abunde habemus, amicorum neque
nobis neque cuiquam omnium satis fuit. Atque hoc utinam 8
a principio tibi placuisset! profecto ex populo Romano ad
hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala per-
pessus es. Set quoniam humanarum rerum Fortuna plera- 9
que regit, cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram

te experiri, nunc, quando per illam licet, festina atque uti
10 coepisti perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius
11 errata officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum de-
mitte, numquam populum Romanum benificiis victum esse:
nam bello quid valeat tute scis.'
12 Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro
delicto suo verba facit: se non hostili animo, set regnum
13 tutantem arma cepisse: nam Numidiae partem, unde vi Iu-
gurtham expulerit, iure belli suam factam: eam vastari a
14 Mario pati nequivisse: praeterea missis antea Romam lega-
tis repulsum ab amicitia: ceterum vetera omittere, ac tum,
15 si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum. Dein
copia facta animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha
cognita legatione Sullae et Manli, metuens id quod para-
batur, donis conruperat.

103 Marius interea exercitu in hibernaculis conposito cum
expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca
sola obsessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnis
praesidium inposuerat.
2 Tum rursus Bocchus, seu reputando quae sibi duo-
bus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos
inconruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessa-
riorum quinque delegit, quorum et fides cognita et inge-
3 nia validissuma erant: eos ad Marium ac deinde, si pla-
ceat, Romam legatos ire iubet: agundarum rerum et quo-
cumque modo belli conponendi licentiam [illis] permittit.
4 Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur, deinde
in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique pa-
vidi sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul in ex-
5 peditionem proficiscens pro praetore reliquerat. Eos ille
non pro vanis hostibus, uti meriti erant, set adcurate ac
liberaliter habuit: qua re barbari et famam avaritiae Ro-
manorum falsam et Sullam ob munificentiam in sese amicum
6 rati. Nam etiamtum largitio multis ignorata erat: muni-
ficus nemo putabatur, nisi pariter volens, dona omnia in be-
7 nignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi pa-
tefaciunt: simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi
adsit: copias fidem magnitudinem regis sui et alia, quae

aut utilia aut benivolentiae esse credebant, oratione extol-
lunt: dein Sulla omnia pollicito docti, quo modo apud Ma-
rium, item apud senatum verba facerent, circiter dies qua-
draginta ibidem operiuntur.

Marius ubi infecto quod intenderat negotio Cirtam re- 104
diit et de adventu legatorum certior factus est, illosque et
Sullam ad Uticam venire iubet, item L. Belienum praeto-
rem, praeterea omnis undique senatorii ordinis, quibus-
cum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas Romam 2
eundi fit ab consule, interea induciae postulabantur. Ea
Sullae et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, sci-
licet ignari rerum humanarum, quae fluxae et mobiles in
advorsa semper mutantur. Ceterum Mauri inpetratis om- 3
nibus tres Romam profecti sunt cum Gn. Octavio Rusone,
qui quaestor stipendium in Africam portaverat, duo ad re-
gem redeunt. Ex eis Bocchus cum cetera, tum maxume
benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romaeque 4
legatis eius, postquam errasse regem et Iugurthae scelere
lapsum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc
modo respondetur: 'Senatus et populus Romanus benifici et
iniuriae memor esse solet. Ceterum Boccho, quoniam pae-
nitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum
meruerit.'

Quibus rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario pe- 105
tiverat, uti ad se mitteret Sullam, cuius arbitratu de com-
munibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio 2
equitum atque [peditum, item] funditorum Balearium: prae-
terea iere sagittarii et cohors Paeligna cum velitaribus ar-
mis, itineris properandi caussa, neque eis secus atque aliis
armis advorsus tela hostium [quod ea levia sunt] muniti.
Set in itinere quinto denique die Volux, filius Bocchi, repente 3
in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese
ostendit, qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omni-
bus et numerum vero ampliorem et hostilem metum efficie-
bant. Igitur se quisque expedire, arma atque tela temptare 4
intendere: timor aliquantus, set spes amplior, quippe victo-
ribus et advorsus eos quos saepe vicerant. Interim equites 5
exploratum praemissi rem, uti erat, quietam nuntiant. Volux 106

adveniens quaestorem adpellat dicitque se a patre Boccho
obviam illis simul et praesidio missum. Deinde eum et
2 proxumum diem sine metu coniuncti eunt. Post ubi castra
locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto voltu pa-
vens ad Sullam adcurrit dicitque sibi ex speculatoribus co-
gnitum, Iugurtham haut procul abesse: simul uti noctu
3 clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo
feroci negat se totiens fusum Numidam pertimescere: vir-
tuti suorum satis credere: etiam si certa pestis adesset,
mansurum potius quam proditis, quos ducebat, turpi fuga
incertae ac forsitan post paulo morbo interiturae vitae par-
4 ceret. Ceterum ab eodem monitus uti noctu proficisceren-
tur, consilium adprobat, ac statim milites coenatos esse
in castris ignisque quam creberrumos fieri, dein prima vi-
5 gilia silentio egredi iubet. Iamque nocturno itinere fessis
omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum
equites Mauri nuntiant Iugurtham circiter duum milium in-
6 tervallo ante eos consedisse. Quod postquam auditum est,
tum vero ingens metus nostros invadit: credere se proditos
a Voluce et insidiis circumventos, ac fuere, qui dicerent
manu vindicandum neque apud illum tantum scelus inultum
107 relinquendum. At Sulla, quamquam eadem existumabat,
tamen ab iniuria Maurum prohibet: suos hortatur uti for-
tem animum gererent: saepe antea paucis strenuis advor-
sum multitudinem bene pugnatum: quanto sibi in proelio
minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec quemquam de-
cere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium
petere, in maxumo metu nudum et caecum corpus ad ho-
2 stis vortere. Dein Volucem, quoniam hostilia faceret,
Iovem maxumum obtestatus ut sceleris atque perfidiae Boc-
3 chi testis adesset, ex castris abire iubet. Ille lacrumans
orare ne ea crederet: nihil dolo factum, ac magis calliditate
Iugurthae, cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset:
4 ceterum quoniam neque ingentem multitudinem haberet et
spes opesque eius ex patre suo penderent, credere illum
5 nihil palam ausurum, cum ipse filius testis adesset: qua re
optumum factu videri, per media eius castra palam trans-
ire: sese vel praemissis vel ibidem relictis Mauris solum

cum Sulla iturum. Ea res, uti in tali negotio, probata, ac 6
statim profecti, quia de inproviso acciderant, dubio atque
haesitante Iugurtha incolumes transeunt. Deinde paucis die- 7
bus quo ire intenderant perventum est.

Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, mul- 108
tum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, post-
quam Sullam accitum audierat, orator et subdole specula-
tum Bocchi consilia: praeterea Dabar, Massugradae filius,
ex gente Masinissae, ceterum materno genere inpar [nam
pater eius ex concubina ortus erat], Mauro ob ingeni multa
bona carus acceptusque. Quem Bocchus fidum esse Ro- 2
manis multis ante tempestatibus expertus, ilico ad Sullam
nuntiatum mittit; paratum sese facere quae populus Roma-
nus vellet: conloquio diem locum tempus ipse delegeret:
consulta sese omnia cum illo integra habere: neu Iugur-
thae legatum pertimesceret, ****** quo res communis li-
centius gereretur: nam ab insidiis eius aliter caveri nequi-
visse. Set ego conperior Bocchum magis Punica fide quam 3
ob ea quae praedicabat simul Romanum et Numidam spe
pacis adtinuisse, multumque cum animo suo volvere soli-
tum, Iugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidi-
nem advorsum nos, metum pro nobis suasisse. Igitur Sulla 109
respondit pauca coram Aspare locuturum, cetera occulte,
aut nullo aut quam paucissumis praesentibus: simul edocet
quae sibi responderentur. Postquam, sicuti voluerat, con- 2
gressi, dicit se missum a consule venisse quaesitum ab eo,
pacem an bellum agitaturus foret. Tum rex, uti praecep- 3
tum fuerat, post diem decumum redire iubet: ac nihil etiam-
tum decrevisse, set illo die responsurum. Deinde ambo in 4
sua castra digressi sunt. Set ubi plerumque noctis processit,
Sulla a Boccho occulte accersitur: ab utroque tantum modo
fidi interpretes adhibentur, praeterea Dabar internuntius,
sanctus vir et ex sententia ambobus. Ac statim sic rex incipit:

'Numquam ego ratus sum fore, uti rex maxumus in 110
hac terra et omnium quos novi privato homini gratiam de-
berem. Et mehercule, Sulla, ante te cognitum multis oran- 2
tibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigui. Id in- 3
minutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor: fuerit mihi

eguisse aliquando tuae amicitiae, qua apud animum meum
nihil carius habeo. Id adeo experiri licet: arma viros pecu-
niam, postremo quicquid animo lubet, sume utere, et quoad
vives, numquam tibi redditam gratiam putaveris: semper
apud me integra erit: denique nihil me sciente frustra voles.
5 Nam, ut ego aestumo, regem armis quam munificentia vinci
6 minus flagitiosum est. Ceterum de re publica vostra, cuius
curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo
Romano neque feci, neque factum umquam volui: at finis
7 meos advorsum armatos armis tutatus sum. Id omitto,
quando vobis ita placet: gerite, quoad voltis, cum Iugurtha bel-
lum. Ego flumen Muluccham, quod inter me et Micipsam fuit,
8 non egrediar, neque [id] intrare Iugurtham sinam. Praeterea si
quid meque vobisque dignum petiveris, haut repulsus abibis.'

111 Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et com-
munibus rebus multis disseruit: denique regi patefecit: quod
polliceretur, senatum et populum Romanum, quoniam ar-
mis amplius valuissent, non in gratiam habituros: faciundum
esse aliquid, quod illorum magis quam sua retulisse videre-
tur: id adeo in promptu esse, quoniam copiam Iugurthae
haberet: quem si Romanis tradidisset, fore ut illi pluru-
mum deberetur: amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam
2 nunc peteret, ultro tunc adventuram. Rex primo negitare:
cognationem, adfinitatem, praeterea foedus intervenisse:
ad hoc metuere, ne fluxa fide usus popularium animos
avorteret, quis et Iugurtha carus, et Romani invisi erant.
3 Denique saepius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae om-
4 nia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem,
cuius Numida defessus bello avidissumus erat, quae utilia
visa constituunt. Ita conposito dolo digrediuntur.

112 At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum, ad-
pellat dicitque: sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse
conditionibus bellum poni: quam ob rem regis sui senten-
2 tiam exquireret. Ille laetus in castra Iugurthae proficisci-
tur, deinde ab illo cuncta edoctus properato itinere post
diem octavum redit ad Bocchum et ei nuntiat: Iugurtham cu-
pere omnia, quae imperarentur, facere, set Mario parum con-
fidere. saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem con-

ventam frustra fuisse: ceterum Bocchus si ambobus con- 3
sultum et ratam pacem vellet, daret operam ut una ab
omnibus quasi de pace in conloquium veniretur, ibique sibi
Sullam traderet: cum talem virum in potestatem habuisset,
tum fore uti iussu [senatus aut] populi [Romani] foedus
fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia set ob rem
publicam in hostium potestate, relictum iri.

Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit: 113
ceterum dolo an vere cunctatus, parum conperimus. Set
plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles,
saepe ipsae sibi advorsae. Postea tempore et loco consti- 2
tuto, in conloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sul-
lam modo, modo Iugurthae legatum adpellare, benigne ha-
bere, idem ambobus polliceri. Illi pariter laeti ac spei bo-
nae pleni esse. Set nocte ea, quae proxuma fuit ante diem 3
conloquio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim in-
mutata voluntate remotis dicitur secum ipse multum agi-
tavisse, voltu et oculis pariter atque animo varius [quae
scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse]. Tamen 4
postremo Sullam accersi iubet et ex illius sententia Numi-
dae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit et ei nuntia- 5
tum est Iugurtham haut procul abesse, cum paucis amicis et
quaestore nostro quasi obvius honoris causa procedit in
tumulum facillumum visu insidiantibus. Eodem Numida 6
cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, ad-
cedit ac statim signo dato undique simul ex insidiis inva-
ditur. Ceteri obtruncati: Iugurtha Sullae vinctus traditur 7
et ab eo ad Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris 114
Q. Caepione et Gn. Manlio male pugnatum: quo metu Italia
omnis contremuit. Illimque usque ad nostram memoriam 2
Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse,
cum Gallis pro salute, non pro gloria certari. Set post- 3
quam bellum in Numidia confectum et Iugurtham Romam
vinctum adduci nuntiatum est, Marius consul absens factus
est et ei decreta provincia Gallia: isque Kalendis Ianuariis
magna gloria consul triumphavit. Et ea tempestate spes at- 4
que opes civitatis in illo sitae.

ORATIONES ET EPISTULAE
EX
HISTORIIS EXCERPTAE.

M. Aemili Lepidi consulis ad populum Romanum oratio contra Sullam.

1 Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per
ceteras gentis maxumi et clari estis, plurumum timoris
mihi faciunt advorsum tyrannidem L. Sullae, ne, quae
ipsi nefanda existumatis, ea parum credundo de aliis cir-
cumveniamini, — praesertim cum illi spes omnis in sce-
lere atque perfidia sit neque se aliter tutum putet, quam
si peior atque intestabilior metu vostro fuerit, quo captis
libertatis curam miseria eximat — aut, si provideritis, in
2 vitandis periculis magis quam ulciscendo teneamini. Satel-
lites quidem eius, homines maxumi nominis, optumis ma-
iorum exemplis, nequeo satis mirari, qui dominationis in
vos servitium suum mercedem dant et utrumque per in-
3 iuriam malunt quam optumo iure liberi agere: praeclara
Brutorum atque Aemiliorum et Lutatiorum proles, geniti
4 ad ea, quae maiores virtute peperere, subvortunda. Nam
quid a Pyrrho Hannibale, Philippoque et Antiocho defen-
sum est aliud quam libertas et suae cuique sedes, neu cui
5 nisi legibus pareremus? quae cuncta scaevus iste Romulus
quasi ab externis rapta tenet, non tot exercituum clade
neque consulum et aliorum principum, quos fortuna belli
consumpserat, satiatus, set tum crudelior, cum plerosque
6 secundae res in miserationem ex ira vortunt. Quin solus
omnium post memoriam humani generis subplicia in post
futuros conposuit, quis prius iniuria quam vita certa esset:

pravissumeque per sceleris inmanitatem adhuc tutus fuit,
dum vos metu gravioris serviti a repetunda libertate ter-
remini.

Agundum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia 7
vostra penes illos sint: non prolatandum neque votis pa-
randa auxilia: nisi forte speratis taedium iam aut pudorem
tyrannidis Sullae esse et eum per scelus occupata pericu-
losius dimissurum. At ille eo processit, ut nihil gloriosum 8
nisi tutum et omnia retinendae dominationis honesta ex-
istumet. Itaque illa quies et otium cum libertate, quae 9
multi probi potius quam laborem cum honoribus capes-
sebant, nulla sunt: hac tempestate serviundum aut im- 10
peritandum, habendus metus est aut faciundus, Quirites.
Nam quid ultra? quaeve humana superant aut divina in- 11
polluta sunt? Populus Romanus, paulo ante gentium mo-
derator, exutus imperio gloria iure, agitandi inops despe-
ctusque ne servilia quidem alimenta relicua habet. Socio- 12
rum et Lati magna vis civitate pro multis et egregiis
factis a vobis data per unum prohibentur, et plebei in-
noxiae patrias sedes occupavere pauci satellites, merce-
dem scelerum. Leges iudicia aerarium, provinciae reges 13
penes unum, denique necis civium et vitae licentia. Simul 14
humanas hostias vidistis et sepulcra infecta sanguine civili.
Estne viris relicui aliud quam solvere iniuriam aut mori 15
per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem na-
tura vel ferro saeptis statuit, neque quisquam extremam
necessitatem nihil ausus nisi muliebri ingenio expectat.
Verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia turbarum 16
queror, et bellum cupiens, qui iura pacis repeto. Scilicet 17
quia non aliter salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Vet-
tius Picens et scriba Cornelius aliena bene parta prodege-
rint: nisi adprobaritis omnes proscriptionem innoxiorum
ob divitias, cruciatus virorum inlustrium, vastam urbem
fuga et caedibus, bona civium miserorum quasi Cimbri-
cam praedam vaenum aut dono datam. At obiectat mihi 18
possessiones ex bonis proscriptorum: quod quidem scele-
rum illius vel maxumum est, non me neque quemquam
omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. Atqui illa,

quae tum formidine mercatus sum, precio soluto iure do-
minus, tamen restituo, neque pati consilium est ullam ex
19 civibus praedam esse. Satis illa fuerint, quae rabie con-
tracta toleravimus, manus conserentis inter se Romanos
exercitus et arma ab externis in nosmet vorsa. Scelerum
et contumeliarum omnium finis sit. Quorum adeo Sullam
non paenitet, ut et facta in gloria numeret et, si liceat,
avidius fecerit.

20 Neque iam quid existumetis de illo, set quantum au-
deatis vereor: ne alius alium principem expectantes ante
capiamini — non opibus eius, quae futiles et conruptae
sunt, set vostra socordia, quam captum ire licet et
21 quam audeas tam videri felicem. Nam praeter satellites
conmaculatos quis eadem volt, aut quis non omnia mutata
praeter victorem? Scilicet milites, quorum sanguine Taru-
lae Scirtoque, pessumis servorum, divitiae partae sunt.
An quibus praelatus in magistratibus capiundis Fufidius,
22 ancilla turpis, honorum omnium dehonestamentum? Ita-
que maxumam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui
per tot volnera et labores nihil praeter tyrannum quae-
23 situm est. Nisi forte tribuniciam potestatem evorsum pro-
fecti sunt, per arma conditam a maioribus suis, utique
iura et iudicia sibimet extorquerent: egregia scilicet mer-
cede, cum relegati in paludes et silvas contumeliam atque
24 invidiam suam, praemia penes paucos intellegerint. Qua re
igitur tanto agmine atque animis incedit? Quia secundae
res mire sunt vitiis optentui: quibus labefactis quam for-
midatus est tam contemnetur: nisi forte specie concordiae
et pacis, quae sceleri et paricidio suo nomina indidit: ne-
que aliter rem publicam et belli finem ait, nisi maneat
expulsa agris plebes, praeda civilis acerbissuma, ius iudi-
ciumque omnium rerum penes se, quod populi Romani
25 fuit. Quae si vobis pax et conposita intelleguntur, ma-
xuma turbamenta rei publicae atque exitia probate, ad-
nuite legibus inpositis, accipite otium cum servitio, et tra-
dite exemplum posteris ad rem publicam suimet sanguinis
26 mercede circumveniundam. Mihi, quamquam per hoc sum-
mum imperium satis quaesitum erat nomini maiorum, digni-

tati atque etiam praesidio, tamen non fuit consilium pri-
vatas opes facere, potiorque visa est periculosa libertas
quieto servitio. Quae si probatis, adeste, Quirites, et bene 27
iuvantibus divis M. Aemilium consulem ducem et auctorem
sequimini ad recipiundam libertatem.

Oratio Philippi in sententia.

Maxume vellem, patres conscripti, rem publicam quie- 1
tam esse aut in periculis a promptissumo quoque defendi,
denique prava incepta consultoribus noxae esse. Set contra
seditionibus omnia turbata sunt, et ab eis quos prohibere
magis decebat, postremo quae pessumi et stultissumi de-
crevere, ea bonis et sapientibus faciunda sunt. Nam bel- 2
lum atque arma, quamquam vobis invisa, tamen quia Le-
pido placent, sumunda sunt: nisi forte cui pacem prae-
stare et bellum pati consilium est. Pro dei boni, qui hanc 3
urbem amissa curia adhuc tegitis, M. Aemilius, omnium
flagitiosorum postremus, qui peior an ignavior sit delibe-
rari non potest, exercitum obprimundae libertatis habet et
se e contempto metuendum effecit: vos mussantes et retra-
ctantes verbis et vatum carminibus pacem optatis magis
quam defenditis neque intellegitis mollitia decretorum vobis
dignitatem, illi metum detrahi. Atque id iure, quoniam 4
ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum
exercitu adeptus est. Quid ille ob bene facta cepisset,
cuius sceleribus tanta praemia tribuistis? At scilicet eos, 5
qui ad postremum usque legatos, pacem concordiam et
alia huiusce modi decreverunt, gratiam ab eo peperisse.
Immo despecti et indigni re publica habiti praedae loco
aestumantur, quippe metu pacem repetentes, quo habi-
tam amiserant. Equidem a principio, cum Etruriam con- 6
iurare, proscriptos accersi, largitionibus rem publicam
lacerari videbam, maturandum putabam et Catuli consilia
cum paucis secutus sum. Ceterum illi, qui gentis Aemiliae
bene facta extollebant et ignoscundo populi Romani magni-
tudinem auxisse, nusquam etiamtum Lepidum progressum
aiebant, cum privata arma obprimundae libertatis cepisset:

sibi quisque opes aut patrocinia quaerundo consilium publi-
7 cum conruperunt. At tum erat Lepidus latro cum caloni-
bus et paucis sicariis, quorum nemo *non* diurna mercede
vitam mutaverit: nunc est pro consule cum imperio non
empto set dato a vobis, cum legatis adhuc iure parenti-
bus: et ad eum concurrere homines omnium ordinum con-
ruptissumi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum con-
scientia exagitati, quibus quies in seditionibus, in pace
turbae sunt: ei tumultum ex tumultu, bellum ex bello se-
runt, Saturnini olim, post Sulpici, dein Mari Damasippi-
8 que, nunc Lepidi satellites. Praeterea Etruria atque omnes
reliquiae belli adrectae, Hispaniae armis sollicitae, Mithri-
dates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sus-
tentamur, diem bello circumspicit: quin praeter idoneum
ducem nihil abest ad subvortundum imperium.

9 Quod ego vos oro atque obsecro, patres conscripti, ut
animadvortatis, neu patiamini licentiam scelerum quasi ra-
biem ad integros contactu procedere. Nam ubi malos prae-
mia secuntur, haut facile quisquam gratuito bonus est.
10 An expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro atque
flamma urbem invadat? quod multo propius est ab eo quo
agitat statu, quam ex pace et concordia ad arma civilia,
quae ille advorsum divina et humana omnia cepit, non pro
sua aut quorum simulat iniuria, set legum ac libertatis
11 subvortundae. Agitur enim ac laceratur animi cupidine et
noxarum metu, expers consili, inquies, haec atque illa
temptans, metuit otium odit bellum, luxu atque licentia
carendum videt — atque interim abutitur vostra socordia.
12 Neque mihi satis consili est, metum an ignaviam an de-
mentiam eam adpellem: qui videmini intuentes tanta mala
quasi fulmen optare se quisque ne adtingat, set prohibere ne
13 conari quidem. Et quaeso considerate, quam convorsa
rerum natura sit. Antea malum publicum occulte, auxilia
palam instruebantur et eo boni malos facile anteibant:
nunc pax et concordia disturbantur palam, defenduntur
occulte: quibus illa placent in armis sunt, vos in metu.
14 Quid expectatis? nisi forte pudet aut piget recte facere.
An Lepidi mandata animos movere? qui placere ait sua

cuique reddi et aliena tenet, belli iura rescindi cum ipse
armis cogat, civitatem confirmari quibus ademptam negat,
concordiae gratia plebei tribuniciam potestatem restitui ex
qua omnes discordiae adcensae. Pessume omnium atque 15
inpudentissume, tibine egestas civium et luctus curae sunt?
cui nihil est domi nisi armis partum aut per iniuriam.
Alterum consulatum petis quasi primum reddideris, bello
concordiam quaeris quo parta disturbatur, nostri proditor,
istis infidus, hostis omnium bonorum. Ut te neque homi-
num neque deorum pudet, quos per fidem aut periurio
violasti! Qui quando talis es, maneas in sententia et reti- 16
neas arma te hortor, neu prolatandis seditionibus, inquies
ipse, nos in sollicitudine adtineas. Neque te provinciae,
neque leges, neque dei penates civem patiuntur. Perge
qua coeptas, ut quam maturrume merita invenias.

Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando 17
rem publicam intutam patiemini et verbis arma tempta-
bitis? Dilectus advorsum vos habiti, pecuniae publice et
privatim extortae, praesidia deducta atque inposita: ex lu-
bidine leges imperantur, cum interim vos legatos et de-
creta paratis. Quanto mehercules avidius pacem petieritis,
tanto bellum acrius erit, cum intelleget se metu magis
quam aequo et bono sustentatum. Nam qui turbas et cae- 18
dem civium odisse ait et ob id armato Lepido vos inermos
retinet, quae victis toleranda sunt, ea cum facere possitis
patiamini potius censet. Ita illi a vobis pacem, vobis ab
illo bellum suadet. Haec si placent, si tanta torpedo ani- 19
mos obrepsit, ut obliti scelerum Cinnae, cuius in urbem
reditu decus ordinis huius interiit, nihilo minus vos atque
coniuges et liberos Lepido permissuri sitis, quid opus de-
cretis? quid auxilio Catuli? Quin is et alii boni rem pu- 20
blicam frustra curant. Agite, ut lubet! parate vobis Ce-
thegi atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas et in-
cendia instaurare cupiunt et rursus advorsum deos penatis
manus armare. Sin libertas et vera magis placent, de-
cernite digna nomine et augete ingenium viris fortibus.
Adest novos exercitus, ad hoc coloniae veterum militum, 21
nobilitas omnis, duces optumi: fortuna meliores sequi-

tur: iam illa, quae socordia vostra conlecta sunt, dilabentur.

22 Qua re ita censeo: quoniam M. Lepidus exercitum privato consilio paratum cum pessumis et hostibus rei publicae contra huius ordinis auctoritatem ad urbem ducit, uti Appius Claudius interrex cum Q. Catulo pro consule et ceteris quibus imperium est urbi praesidio sint, operamque dent ne quid res publica detrimenti capiat.

Oratio G. Cottae consulis ad populum Romanum.

1 Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque, multa
adversa fuere, quorum alia toleravi, partim reppuli deorum
auxiliis et virtute mea: in quis omnibus numquam animus
negotio defuit, neque decretis labos: malae secundaeque
2 res opes, non ingenium mihi mutabant. At contra in his
miseriis cuncta me cum fortuna deseruere. Praeterea senectus, per se gravis, curam duplicat, cui misero acta
3 iam aetate ne mortem quidem honestam sperare licet. Nam
si paricida vostri sum et bis genitus hic deos penatis meos
patriamque et summum imperium vilia habeo, quis mihi
vivo cruciatus satis est aut quae poena mortuo? quin
omnia memorata apud inferos subplicia scelere meo vici.
4 A prima adulescentia in ore vostro privatus et in magistratibus egi: qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia
voluere, usi sunt: neque ego callidam facundiam neque
ingenium ad male faciundum exercui: avidissumus privatae
gratiae maxumas inimicitias pro re publica suscepi: quis
victus cum illa simul, cum egens alienae opis plura mala
expectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam deosque
5 penatis cum ingenti dignitate dedistis. Pro quibus benificiis
vix satis gratus videar, si singulis animam, quam nequeo,
concesserim. Nam vita et mors iura naturae sunt: ut sine
dedecore cum civibus fama et fortunis integer agas, id dono
datur atque accipitur.

6 Consules nos fecistis, Quirites, domi bellique inpeditissuma re publica. Namque imperatores Hispaniae stipendium milites, arma frumentum poscunt: et id res cogit,

quoniam defectione sociorum et Sertori per montis fuga
neque manu certare possunt neque utilia parare. Exercitus 7
in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur, Ma-
cedonia plena hostium est, nec minus Italiae maritima et
provinciarum, cum interim vectigalia parva et bellis incerta
vix partem sumptuum sustinent: ita classe, quae commea-
tus tuebatur, minore quam antea navigamus. Haec si dolo 8
aut socordia nostra contracta sunt, agite ut monet ira,
subplicium sumite: sin fortuna communis asperior est, quia
re indigna vobis nobisque et re publica incipitis?
Atque ego, cuius aetati mors propior est, non de- 9
precor, si quid ea vobis incommodi demitur: neque mox
senio corporis honestius quam pro vostra salute finem
vitae fecerim. Adsum en Gaius Cotta consul: facio quod 10
saepe maiores asperis bellis fecere: voveo dedoque me
pro re publica. Quam deinde cui mandetis circumspi-
cite: nam talem honorem bonus nemo volet, cum fortu- 11
nae et maris et belli ab aliis acti ratio reddunda aut tur-
piter moriundum sit. Tantum modo in animis habetote non 12
me ob scelus aut avaritiam caesum, sed volentem pro ma-
xumis beneficiis animam dono dedisse. Per vos, Quirites, 13
et gloriam maiorum, tolerate advorsa, et consulite rei
publicae. Multa cura summo imperio inest, multi ingentes 14
labores. Quos nequiquam abnuitis, et pacis opulentiam
quaeritis, cum omnes provinciae regna maria terraeque
aspera aut fessa bellis sint.

Epistula Gn. Pompei ad senatum.

Si advorsus vos patriamque et deos penatis tot labo- 1
res et pericula suscepissem, quotiens a prima adulescentia
ductu meo scelestissumi hostes fusi et vobis salus quaesita
est, nihil amplius in absentem me statuissetis quam adhuc
agitis, patres conscripti: quem contra aetatem proiectum
ad bellum saevissumum cum exercitu optume merito, quan-
tum est in vobis, fame, miserruma omnium morte, con-
fecistis. Hacine spe populus Romanus liberos suos ad bel- 2
lum misit? haec sunt praemia pro volneribus et totiens ob

rem publicam fuso sanguine? Fessus scribundo mittundoque
legatos omnis opes et spes privatas meas consumpsi, cum
interim a vobis per triennium vix annuus sumptus datus
3 est. Per deos inmortalis, utrum censetis me vicem aerari
praestare, an exercitum sine frumento et stipendio habere
4 posse? Equidem fateor me ad hoc bellum maiore studio
quam consilio profectum: quippe qui nomine modo imperi
a vobis accepto diebus quadraginta exercitum paravi, ho-
stisque in cervicibus iam Italiae agentis ab Alpibus in
Hispaniam submovi. Per eas iter aliud atque Hannibal,
5 nobis opportunius, patefeci. Recepi Galliam Pyrenaeum, Ia-
cetaniam Indigetis, et primum inpetum Sertori victoris no-
vis militibus et multo paucioribus sustinui hiememque ca-
stris inter saevissumos hostis, non per oppida neque ex
6 ambitione mea egi. Quid deinde proelia aut expeditiones
hibernas, oppida excisa aut recepta enumerem? quando
res plus valet quam verba. Castra hostium apud Sucro-
nem capta et proelium apud flumen Turiam et dux hostium
G. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti satis clara
vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem et famem
redditis. Itaque meo et hostium exercitui par conditio est:
7 namque stipendium neutri datur: victor uterque in Italiam
8 venire potest. Quod ego vos moneo quaesoque ut animad-
vortatis, neu cogatis necessitatibus privatim mihi consulere.
9 Hispaniam citeriorem, qua non ab hostibus tenetur, nos
aut Sertorius ad internecionem vastavimus praeter mari-
tumas civitates, ultro nobis sumptui onerique. Gallia supe-
riore anno Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit
et nunc malis fructibus ipsa vix agitat. Ego non rem fa-
10 miliarem modo, verum etiam fidem consumpsi. Relicui vos
estis: qui nisi subvenitis, invito et praedicente me exer-
citus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam
transgredientur.

Oratio Macri trib. pleb. ad pleb.
(H. III 61).

1 Si Quirites, parum existumaretis, quid inter ius a
maioribus relictum vobis et hoc a Sulla paratum servitium

interesset, multis mihi disserundum fuit, docendique quas
ob iniurias et quotiens a patribus armata plebes secessisset
utique vindices paravisset omnis iuris sui tribunos plebei:
nunc hortari modo relicum est et ire primum via, qua 2
capessundam arbitror libertatem. Neque me praeterit, quan- 3
tas opes nobilitatis solus inpotens, inani specie magistra-
tus, pellere dominatione incipiam, quantoque tutius factio
noxiorum agat quam soli innocentes.

Set praeter spem bonam ex vobis, quae metum vicit, 4
statui certaminis advorsa pro libertate potiora esse forti
viro quam omnino non certavisse. Quamquam omnes alii 5
creati pro iure vostro vim cunctam et imperia sua gratia
aut spe aut praemiis ***** in vos convortere meliusque
habent mercede delinquere quam gratis recte facere. Ita- 6
que omnes concessere iam in paucorum dominationem, qui
per militare nomen aerarium exercitus, regna provincias
occupavere et arcem habent ex spoliis vostris: cum in-
terim more pecorum vos multitudo singulis habendos fruen-
dosque praebetis, exuti omnibus quae maiores reliquere:
nisi quia vobismet ipsi per suffragia, ut praesides olim,
nunc dominos destinatis. Itaque concessere illuc omnes: 7
at mox, si vostra receperitis, ad vos plerique. Raris enim
animus est ad ea, quae iacent, defendunda: ceteri validiorum
sunt. An dubium habetis, num obficere quid vobis uno 8
animo pergentibus possit, quos languidos socordisque per-
timuere? Nisi forte G. Cotta, ex factione media consul,
aliter quam metu iura quaedam tribunis plebei restituit.
Scilicet quamquam L. Sicinius primus de potestate tribu-
nicia loqui ausus mussantibus vobis circumventus erat, ta-
men prius illi invidiam metuere quam vos iniuriae pertae-
sum est. Quod ego nequeo satis mirari, Quirites: nam
spem frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui sce- 9
lestum inposuerat servitium, finem mali credebatis: ortus
est longe saevior Catulus. Tumultus intercessit Bruto et 10
Mamerco consulibus: dein G. Curio ad exitium usque in-
sontis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quan- 11
tis animis ierit in L. Quintium, vidistis: quantae denique
nunc mihi turbae concitantur! Quae profecto in cassum

agebantur, si prius quam vos serviundi finem, illi domi-
nationis facturi erant: praesertim cum his civilibus armis
dicta alia, set certatum utrimque de dominatione in vos
12 sit. Itaque cetera ex licentia aut odio aut avaritia in tem-
pus arsere: permansit una res modo, quae utrimque quae-
sita est et erepta in posterum, vis tribunicia, telum a
13 maioribus libertati paratum. Quod ego vos moneo quaeso-
que ut animum advortatis, neu nomina rerum ad ignaviam
mutantes otium pro servitio adpelletis. Quo iam ipso frui,
si vera et honesta flagitium superaverit, non est conditio:
fuisset, si omnino quiessetis. Nunc animum advortere et
nisi viceritis, quoniam omnis iniuria gravitate tutior est,
artius habebunt.

14 Quid censes igitur? aliquis vostrum subiecerit. Primum
omnium amittundum morem hunc quem agitis, inpigrae
linguae, animi ignavi, non ultra contionis locum memo-
15 res libertatis. Deinde — ne vos ad virilia illa vocem,
quod tribunos plebei modo, *tum* patricium magistratum,
libera ab auctoribus patriciis suffragia maiores vostri pa-
ravere — cum vis omnis, Quirites, in vobis sit et quae
iussi nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non
agere certe possitis, Iovem aut alium quem deum consul-
16 torem expectatis? Magna illa consulum imperia et patrum
decreta vos exequendo rata efficitis, Quirites, ultroque
17 licentiam in vos auctum atque adiutum properatis. Neque
ego vos ultum iniurias hortor, magis uti requiem cupiatis:
neque discordias, ut illi criminantur, set earum finem vo-
lens iure gentium res repeto et, si pertinaciter retinebunt,
non arma neque secessionem, tantum modo ne amplius
18 sanguinem vostrum praebeatis censebo. Gerant habeant-
que suo modo imperia, quaerant triumphos, Mithridatem,
Sertorium et reliquias exulum persequantur cum imagini-
bus suis: absit periculum et labos quibus nulla pars fructus
19 est. Nisi forte repentina ista frumentaria lege munia vostra
pensantur: qua tamen quinis modiis libertatem omnium
aestumavere, qui profecto non amplius possunt alimentis
carceris. Namque, ut illis exiguitate mors prohibetur se-
nescunt vires, sic neque absolvit cura familiari tam parva

res et ignavi cuiusque tenuissumas spes frustratur: qua 20
tamen quamvis ampla, quoniam serviti pretium ostentare-
tur, cuius torpedinis erat decipi et vostrarum rerum ultro
iniuriae gratiam debere? Cavendus dolus est. Namque alio 21
modo neque valent in universos, neque conabuntur. Ita- 22
que simul conparant delenimenta et differunt vos in ad-
ventum Cn. Pompei: quem ipsum, ubi pertimuere subla-
tum in cervices suas, mox dempto metu lacerant. Neque 23
eos pudet, vindices uti se ferunt libertatis, tot viros sine
uno aut remittere iniuriam non audere aut ius non posse
defendere. Mihi quidem satis spectatum est Pompeium,
tantae gloriae adulescentem, malle principem volentibus
vobis esse, quam illis dominationis socium, auctoremque
in primis fore tribuniciae potestatis *restituendae*. Verum, 24
Quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno cuncti
praesidia habebatis, neque mortalium quisquam dare aut
eripere talia unus poterat.

Itaque verborum satis dictum est: neque enim igno- 25
rantia res claudit. Verum occupavit nescio quae vos tor- 26
pedo, qua non gloria movemini neque flagitio, cunctaque
praesenti ignavia mutavistis, abunde libertatem rati, quia
tergis abstinetur et huc ire licet atque illuc: munera di-
tium dominorum. Atqui haec eadem non sunt agrestibus, 27
set caeduntur inter potentium inimicitias donoque dantur
in provincias magistratibus. Ita pugnatur et vincitur pau-
cis: plebes, quodcumque accidit, pro victis est et in dies 28
magis erit, si quidem maiore cura dominationem illi reti-
nuerint quam vos repetiveritis libertatem.

Epistula Mithridatis.

(H. IV 61.)

Rex Mithridates regi Arsaci salutem.

Omnes qui secundis rebus suis ad belli societatem 1
orantur, considerare debent, liceatne tum pacem agere,
dein quod quaesitur satisne pium tutum gloriosum an in-
decorum sit. Tibi perpetua pace frui licet, egregia fama, 2
si Romanos obpresseris, futura est. Nisi hostes opportuni
et scelestissumi, neque petere audeam societatem et frustra

3 mala mea cum bonis tuis misceri sperem. Atque ea, quae
te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli
et meae res parum prosperae, si vera existumare voles,
4 maxume hortabuntur. Ille enim obnoxius qualem tu voles
societatem accipiet: mihi fortuna, multis rebus ereptis,
usum dedit bene suadendı et, quod florentibus optabile
est, ego non validissumus praebeo exemplum, quo rectius
tua conponas.

5 Namque Romanis cum nationibus populis regibus cun-
ctis una et ea vetus causa bellandi est, cupido profunda
imperi et divitiarum. Qua primo cum rege Macedonum
Philippo bellum sumpsere, dum a Carthaginiensibus pre-
6 mebantur amicitiam simulantes. Ei subvenientem Antiochum
concessione Asiae per dolum avortere, ac mox fracto Phi-
lippo Antiochus omni cis Taurum agro et decem milibus
7 talentorum spoliatus est. Persen deinde, Philippi filium,
post multa et varia certamina apud Samothracas deos acce-
ptum in fidem, callidi et repertores perfidiae, quia pacto
8 vitam dederant, insomniis occidere. Eumenem, cuius ami-
citiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis
mercedem, post, habitum custodiae agri captivi, sumpti-
bus et contumeliis ex rege miserrumum servorum effecere,
simulatoque inpio testamento filium eius Aristonicum, quia
patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum
9 duxere: Asia ab ipsis obsessa est. Postremo Bithyniam
Nicomede mortuo diripuere, cum filius Nysa, quam regi-
10 nam adpellaverat, genitus haut dubie esset. Nam quid ego
me adpellem? quem diiunctum undique regnis et tetrar-
chiis ab imperio eorum, quia fama erat divitem neque ser-
viturum esse, per Nicomedem bello lacessiverunt, sceleris
eorum haut ignarum et ea, quae accidere, testatum antea
Cretensis, solos omnium liberos ea tempestate, et regem
11 Ptolemaeum. Atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithynia
expuli Asiamque, spolium regis Antiochi, recepi et Grae-
12 ciae dempsi grave servitium. Incepta mea postremus ser-
vorum Archelaus exercitu prodito inpedivit: illique, quos
ignavia aut prava calliditas, ut meis laboribus tuti essent,
armis abstinuit, acerbissumas poenas solvunt, Ptolemaeus

precio in dies bellum prolatans, Cretenses inpugnati semel
iam neque finem nisi excidio habituri. Equidem cum mihi 13
ob ipsorum interna mala dilata proelia magis quam pacem
datam intellegerem, abnuente Tigrane, qui mea dicta sero
probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiis, rursus
tamen bellum coepi Marcumque Cottam, Romanum ducem,
apud Chalcedona terra fudi, mari exui classe pulcerruma.
Apud Cyzicum magno cum exercitu in obsidio moranti 14
frumentum defuit nullo circum adnitente: simul hiems
mari prohibebat. Ita sine vi hostium regredi conatus in
patrium regnum naufragiis apud Parium et *apud* Hera-
cleam militum optumos cum classibus amisi. Restituto 15
deinde apud Caberam exercitu et variis inter me atque
Lucullum proeliis inopia rursus ambos incessit. Illi sube-
rat regnum Ariobarzanis bello intactum: ego vastis circum
omnibus locis in Armeniam concessi: secutique Romani,
non me set morem suum omnia regna subvortundi, quia
multitudinem artis locis pugna prohibuere, inprudentiam
Tigranis pro victoria ostentant.

Nunc quaeso considera, nobis obpressis utrum firmio- 16
rem te ad resistundum an finem belli futurum putes?
Scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum et auri
esse: et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam
peteris. Ceterum consilium est, Tigranis regno integro,
meis militibus belli prudentibus, procul ab domo [parvo
labore] per nostra corpora bellum conficere, quo neque
vincere neque vinci sine tuo periculo possumus. An ignoras 17
Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem Ocea-
nus fecit, arma huc convortisse? neque quicquam a prin-
cipio nisi *vi* partum habere, domum coniuges, agros
imperium? convenas olim sine patria parentibus, pesti
conditos orbis terrarum: quibus non humana ulla neque
divina obstant, quin socios amicos, procul iuxta sitos,
inopes potentisque trahant excindant, omniaque non serva
et maxume regna hostilia ducant? Namque pauci liber- 18
tatem, pars magna iustos dominos volunt: nos suspecti
sumus aemuli et in tempore vindices adfuturi. Tu vero, 19
cui Seleucea, maxuma urbium, regnumque Persidis inclu-

tis divitiis est, quid ab illis nisi dolum in praesens et postea
20 bellum expectas? Romani arma in omnis habent, acer-
ruma in eos, quibus victis spolia maxuma sunt: audendo
21 et fallundo et bella ex bellis serundo magni facti. Per
hunc morem extinguent omnia aut occident: quod haut
difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgre-
dimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut
22 nostris vitiis adhuc incolumem. Teque illa fama sequetur:
auxilio profectum magnis regibus latrones gentium ob-
23 pressisse. Quod uti facias moneo hortorque, neu malis
pernitie nostra tuam prolatare quam societate victor fieri.

INDEX NOMINVM.